

B o r n h o l m

beskrevet

p a a e n R e i s e

i Aaret 1815.

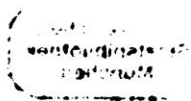

Med et geognostisk Kort og et Landskab.

Kjøbenhavn.

Forlagt af Bøstoghandler J. H. Schubothe.

1819.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Bornholm

beskrevet

paa en Reise

i Aaret 1815

Med et geognoskisk og et Landskab

Kjøbenhavn

Forlagt af Hofboghandler J. H. Schubothe

1818

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

For nøiere at lære et Land at kjende, som udgjør en Deel af den Danske Stat, men, formedelst sin afsides Beliggenhed, er mindre besøgt af danske og fremmede Reisende, en de andre Provinser, foretog vi oss i Sommeren 1815 en Reise til Bornholm.

Som Yndere af det naturhistoriske Studium og Mineralogien i Særdeleshed, af Landvæsenet og Oeconomien i Almindelighed, samt endeligen, som Statsborgere eller, som de, for hvilke ingen af de Indretninger, som sigte til det Almenes Bedste, maae være fremmede, have vi gennemvandret Bornholm. Vore, med hensyn Hertil, samlede Bemærkninger om denne i flere Henseender saa interessante Øe, fremlægge vi her for Publikum; maatte Det blot ei finde Skriftet alt for ufuldkommet til at indtage en Plads i Rækken blandt Topographierne over enkelte danske Provindser, da er vort Øjemed opnaaet.

Hvad Natur-Skjønheder angaae, da indtager Bornholm maaskee den første Plads blandt alle danske Provindser. Vi have, fra denne Side betragtet, forsøgt at gjøre vore Landsmænd opmærksomme paa denne Øe. Enhver, som ved en Reise vil søge de Adspredelser, og nyde de Glæder, Naturen i bjergige Lande se saa riig paa, han søge til Bornholm, og han vil vist ikke utilfredsstillet forlade Landet. Skjøndt paa et saa indskrænket Fladeindhold, neppe 10⁰ Miil, findes dog her alle de Afvexlinger, som ere Landskabsmaleren kjære; Overgangen fra Sletternes Yndigheder til Klippernes Rædsler.

Raert. Garlieb.

Det var endeligen efter flere Dages langsommelig Venten, at Skipperen varslede os om, at være Fredag Morgen, den 9de Juni, ved Kjøbenhavns Toldbod. Vinden var fortreffelig; men Skipperen laae og nølede inden for Bommen. Han fik omsider de Reisende ombord, Papirerne bragte i Orden, og Skibet udbuxeret. Inden dette kunde ske, havde Vinde vendt sig og var bleven mindre gunstig. Ankeret kastedes derfor mellem Kastellet og Trekroners Batterie. Noget ud paa Eftermiddagen tillod Vinden os at krydse Norden om Batteriet, og vi selilede Kongedybet nedad med en god N. O. Vi var nu paa den Skueplads, der saa ofte har været Vidne til den danske Sømagts Hæder; vi var paa det Sted, hvor den hidtil stedse seirende Nelson, Britaniens Stolthed, maatte bede om Vaabenstilstand. I stedet for hine flydende Fæstninger, stedse beredte til rundt omkring at udbrede Død og Ødelæggelse, gennemskares nu her Bølgerne af Skibe, fredelige Flidsfrembringelsers Gjennemsteder, der kun aabnes, for at udbrede Liv og Velstand, og langt fra at fjerne Menneskene fra hverandre, søge at sætte dem i Forbindelse.

Rejse til Bornholm. (2)

Trekroner, Lynetten, Qvintus og Prøvestenen lagdes forbi. Kjøbenhavn, med din smilende Omegn, svandt mere og mere. Hveen, engang Stedet for dybsindige Udgravninger og den Middelpunkt, hvorfra det danske Navns Berømmelse udbredtes over Europa, nu kun i sørgelig Minde hos mange, hvem er ildeforstaaet Ærefølelse berøvede deres Haab og Støtte, bukkede med sine lysegule Brinke ned under Havets mørkeblaae Overflade, og i dets Sted udfoldede sig mere og mere Amager, hvor Ostfriser under Christian den Anden gjenfandt deres fide Fødeland, Saltholm, Kjøbenhavns Kalk-Forraadskammer, og det høiryggede Skaane. – Paa Grundene om Saltholmen, stod for nærværende Tid en svær engelsk Brig, der ansaaes som Tabt. Den mindede vel den Forbiseilende om, ikke formeget at nærme sig disse farlige Grunde; men den stillede han og for Øiene, den Skjæbne, han kan være udsat for.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Ved Solens Nedgang havde vi Falsterbo til Venstre og Stevns Klint til Høire. Vinden var under Nedsejlingen stillet af, og det blev fuldkomment Havblik. Dækket blev nu mere og mere tomt; Enhver søgte at finde Kahytten eller i Rummet en Plads. Kl. 2 om Natten begyndte det at blæse op; men Vinden gik med det samme om til O. – O.S.O. og vedblev saaledes hele Dagen. Vi maatte holde det krydsende mod Vinden; snart vare vi under Møens steile Kridtklipper, snart under Skaanes Kyster, hist og her bevoxne med Skov. Ved Trælleborg hæver Landet sig, og bag Byen seer man en smuk skovkranset (3) Høi. – Hidtil havde vi havt klar Luft; men ved Solens Nedgang blev Himlen aldeles overtrukket med mørke Skyer, og Skipperen bebuede en stærk Storm af S. O. Bølgerne begyndte at hæve sig, utæmmede styrtede de frem, og Skibet forsvandt næsten midt imellem dem. Det blev ikke mere muligt at være paa Dækket, da Bølgerne, hurtigen følgende paa hverandre, med Hæftighed sloge over det. Det var en rædsom Nat. Kahytten, hvor 3 Mennesker neppe kunde finde Plads, maatte nu rumme 6-. Vinduerne itusloges af Bølgeslagene. Træskodder maatte sættes for, Kahytdøren tilspæredes, og dog fik vi, hver Gang Bølgerne sloge over Skibet, Vand ind til os. I dette Mørke, i denne indsluttede Luft, stedse kastede hid og did ved Skibets slingrende Bevægelse, oppebiede vi med Længsel Dagens Frembrud. Den kom, men gav intet bedre Haab, da Stormen vedblev at rase. Rygens og Møens høie Klippekyser havde vi afvekslende i Sigte. Da Skibet i 36 Timer kun havde vundet 4 Miil, besluttede Skipperen mod Middag at forandre Kurs og søge ind af Grønsund til Stubbekjøbing. Neppe var Skibet, førend det piilsnart fløi hen mod Møen. Kl. 2. fik vi den i Sigte, og imellem 4 og 5 vare vi i Nærheden af den. Paa dens sydostlige Side hæve sig op af Havet næsten lodrette Kridtklipper, til en Høide af 400 Fod. Bøgeskov bekrandser deres Isse. Det er en forunderlig Modsætning Synet af disse Klipper fremviser. Et bredt sneehvidt Bælte indfattes for oven af en mørkegrøn Rand, for neden af det (4) mørkeblaa Hav. Kongestolen, Jomfruen og de øvrige mærkelige Klippespidsen viste sig her oplyste af den skønneste Soel. Ved dette Syn glemte vi de overstandne Lidelser, og takkede endog hemmeligen den ublide Skjæbne for tilføiet Modgang, uden hvilken vi ikke skulde have nydt dette Skuespil. – Hurtigen svandt det dog; den ene Klippespids tabtes efter den anden, og vi begyndte at giennemseile den Bugt, Møen danne mellem Klinten og Grønsund. Vi kunde derimod nu overse en betydelig Strækning af det Indre Møen. Landet hæver sig i Begyndelsen med en sagte, men siden stærkt opgaaende Skraaning, der paa nogle Steder danne Høie, som synes at være endnu mere hævede over Havets Overflade, end de høieste af Klintens Kridtspidsen. Paa Skraaningene laae overalt Bøndergaarde, Kirke og Marker med bølgende Sæd. Den Klinten modsatte Deel af Bugten er det skovrige Rydzebek. Jo nærmere man kommer dette, jo mere udfolder sig Falsters skovklædte Kyst. Med Navnet: Grønsund, betegnes saavel Løbet mellem Møen og Falster, som, paa den falsterske Side, den samling af Huse, hvor Lodserne bo, og der levende gjenkaldte i Erindringen L. Bachhuysens Kabinet-Stykker.

Grønsund forbi, viser sig, ret forud, Baagø, og til Venstre en Landtunge, bag hvilken Stubbekjøbings høie Kirketaarn hæver sig.

Stubbekjøbing har, fra Søsiden, et meget takkeligt Udseende. Kysten er temmelig høi og gaaer brat ned. Ovenpaa ligge Husene, omringede af de (5) tildeels smukke Haver, hvoraf nogle strække sig ned til Stranden, og hvis høie Træers grønne Løv afveksle behageligen med de røde Tage og opliver Maleriet. Kirken med sit høie Taarn rager frem over det Hele.

Adgangen til Byen er fra Søen af, især under en Storm, som der denne Gang var Tilfældet, ikke af de bedste. Til Skibsbro tjener en dobbelt Rad af store uregelmæssige Stene, paa hvilke man, for at komme frem, maa springe fra den ene til den anden. Nogle Stene ere af Havet bortrevet og ligge noget

udenfor Dæmningen. Disse vanskeliggjøre meget Landingen, og vor Baad sloges af Bølgerne med Voldsomhed mod dem. Denne Sten-Dæmning er Handelen til ingen Nytte, da man, for at losse og lade skibene, maa med Vogne kjøre ud til Pramme og Baade. Noget før denne nu tilendebragte Krigs Udbrud, vilde man forskaaffe Byen en Havn og Skibs-Bro; de dertil medgaaende Omkostninger ansloges til 6000 Rdlr.; men, til liden Hæder for den stubbekjøningske Handelsstand, blev der intet af dette nyttige Anlæg, fordi den ikke vilde indestaa Kreditkassen for Renterne og det aarlige Afdrag af Kapitalen. Nu indsee de deres Daarskab, men mægte ikke at oprette den.

Byen er een af Danmarks mindste Kjøbstæder. Husene, 110 i Tallet, have, med Undtagelse af et paa Torvet, blot een Vaaning, ere, for det Meste, af Bindingsværk, nogle tegllagte, andre straatægte. – I Aaret 1801 levede der 467 Mennesker, som, for (6) størstedelen ernærede sig med Agerdyrkning; nogle faa Handlende, Kommisionairer for Lübeckerne, findes her, samt endeel Haandværkere og Brændeviinsmænd; i Aar have tvende Farvere, een fra Stege og een fra Præstøe, erholdt Bevilling til

her at anlægge Farverier.

De handlende vare meget vrede paa de vindskibelige Ærrøboere. dom med deres Jagter seile om mellem Øerne, og afkjøbe Bonden Kornvarerne. Hvorfor gjøre Kjøbstæderne ikke det Samme? Kunne Hine finde deres Regning derved, maa Disse det vel og; men de ønske hellere ingen Konkurrence at have, saa gjerne, at Bonden var nødt til at færse til Kjøbstaden med sin Sæd, og sælge den for det nogle faa Kjøbmænd kunne der enes om at misbyde. Nu derimod seile Ærrøerne omkring, afkjøbe Bonden Sædevarerne for en antagelig Priis, forsyne ham vel endog med et og andet, for Bonden nødvendigt, og spare ham derved Kjørslen paa ofte slette Veie til Kjøbstaden, til Fordeel for ham og hans Agerbrug, og derfor takket være Ærrøboerne.

Blandt Haandværkerne ere Handskemagerne især de talrigste. De ere tillige Fledberedere. Da den falsterske Bonde gaaer hele Aaret igjennem, Høsten undtagen, skindklædt, saa have Handskemagerne god Næring. For et uvandt Øie, er det paafaldende at see Bonder, midt om Sommeren, iklædte flere Skind-Trøjer, og over disse en Vadmels Kjole. – Her er en Snedker, hvis Møbelarbeide, om just ikke liig det bedre Kjøbenhavnske, dog er ret smukt, - (7)

En Sadelmager havde begyndt at stoppe Madrasser og Skolehynder med udvasket Græstang, *zostera marina*.

Man vilde, sagde han, her bruge mere Græstang til Udstopning, hvis den ikke var saa sammenblandet med Bendeltang, *fucus vesiculosus*, hvorved Rensningen bliver saavel vanskeligere, som kostbarere. - Fordum har Byen havt mange Pottemagere; nu tilføres disse Varer fra Bornholm.

Stubbekjøbing har i øvrigt i ældre Tider været anseeligere end nu: men den har lidt meget i Krigene mod Sverrige, og ødelagdes senest i den Krig, der foregik den mærkelige Statsomvæltning i 1660.

Efter den Tid har den ikke kunnet naae sin forrige Høide; dog er den nu i Tiltagende, og foruden nogle nye Bygninger stode tvende andre under Arbeide.

På Byens Torv ligger Kirken, der i 1790 har erholdt en Hoved-Udbedring. Udvendig er den af et ganske tækkeligt Udseende, men indvendig er den intet mindre end det. Loftet er fladt og af Bræder, og Orgelet et lidet Positiv. Ved Choret er den Sønderlighed, at det ikke ligger i Midten, men ved Kirkens ene Side, saa den for Alteret messende Præst ikke kan oversees af Alle. Af gamle Mindesmærker haves nogle Liigstene over Borgemestere i Stubbekjøbing. Den ældste Steen jeg saa var fra 1541. – Ved Hoved-Udbedringen i 1790 erholdt Kirken sit nuværende fiirkantede Træ-Taarn, der er saa maadeligt opbyggt, at der hele truer med snart at styrte sammen.

Fra dette Taarn nyder man en saare skjøn Udsigt. Paa de tre Sider overser man i et Par (8) Miles Udstrækning den Stubbekjøbing nærmeste liggende Deel af Falster, med sine mange pyntelige Bøndergaarde, Frugthaver, Skovlunde og tildeels beplantede Markeskjel. Synskredsen begrænses her af Skov; paa den fjerde, den østlige Side, overskuer man Fjorden, Vaagøe, med de flere omliggende smaae Øer, Sjælland med Vordingborg. Møen udfolder sig for Øiet i sin fulde Pragt; paa den anden den høie skovklædte Klint, Øens Grændser. Udenfor Grønsund aabner Østersøen sig i sin Umaadelighed, og Bølger, der brydes mod nogle Grunde, skikke ved deres hvide Skum af imod det mørkeblaa Hav.

Strax udenfor Stubbekjøbing, i S. O., begynder det classenske Fidei-Kommisses Eiendomme. Det er Godset Carlsfeldt, der med sine Marker grændser op til Byen. Carlsfeldt staaer for noget over 65 Tønder Hartkorn, med et Areal af omtrent 700 Td. Land, Ager og Eng. Agerlandet er inddelt i 10 Ind- og 7 Udmarker. Hine ere 36 Td. Land store, disse kun 20. Indmarkerne drives paa følgende Maade: 1) Heel Brak, hvortil pløies 4 Gange, eengang om Efteraaret, derpaa harves i Juni; Gjødningen udkjøres nu, og siden pløies de øvrige 3 Gange. 2) Hvede. Dette Aars Hvedemark stod ganske fortrinligen, naar undtages nogle faa Sandpletter og side Steder. Man var i færd med at luge Klinten – *agrostemma githago* – fra den til Udsæd bestemte Hvede. Af Rug fandtes meget lidet iblandet. Et hjørne af (9) Hvede Marken var besaaet med Hør. Den stod meget godt, luget blev den ikke, thi Ukrudtet sagde Forpagteren, undertrykkes af Høren, der desuden lider Skade af den megen Omvanken derpaa. 3) Byg; ogsaa dette stod meget godt. 4) Ærter; ligeledes fortrinligen. 5) Byg. 6) Havre med Kløver. 7) Kløver til Slet. Forpagteren klagede over at Kløveren aldrig vil lykkes saa langt fra Gjødningen og efter en saa langt fra Gjødningen og efter en saa udmarvende Sædfølge. Kløveren stod ogsaa saare slet. 8, 9, 10) Græsmarker, der heller ikke vare med de bedste.

Klinten - agrostemma githago

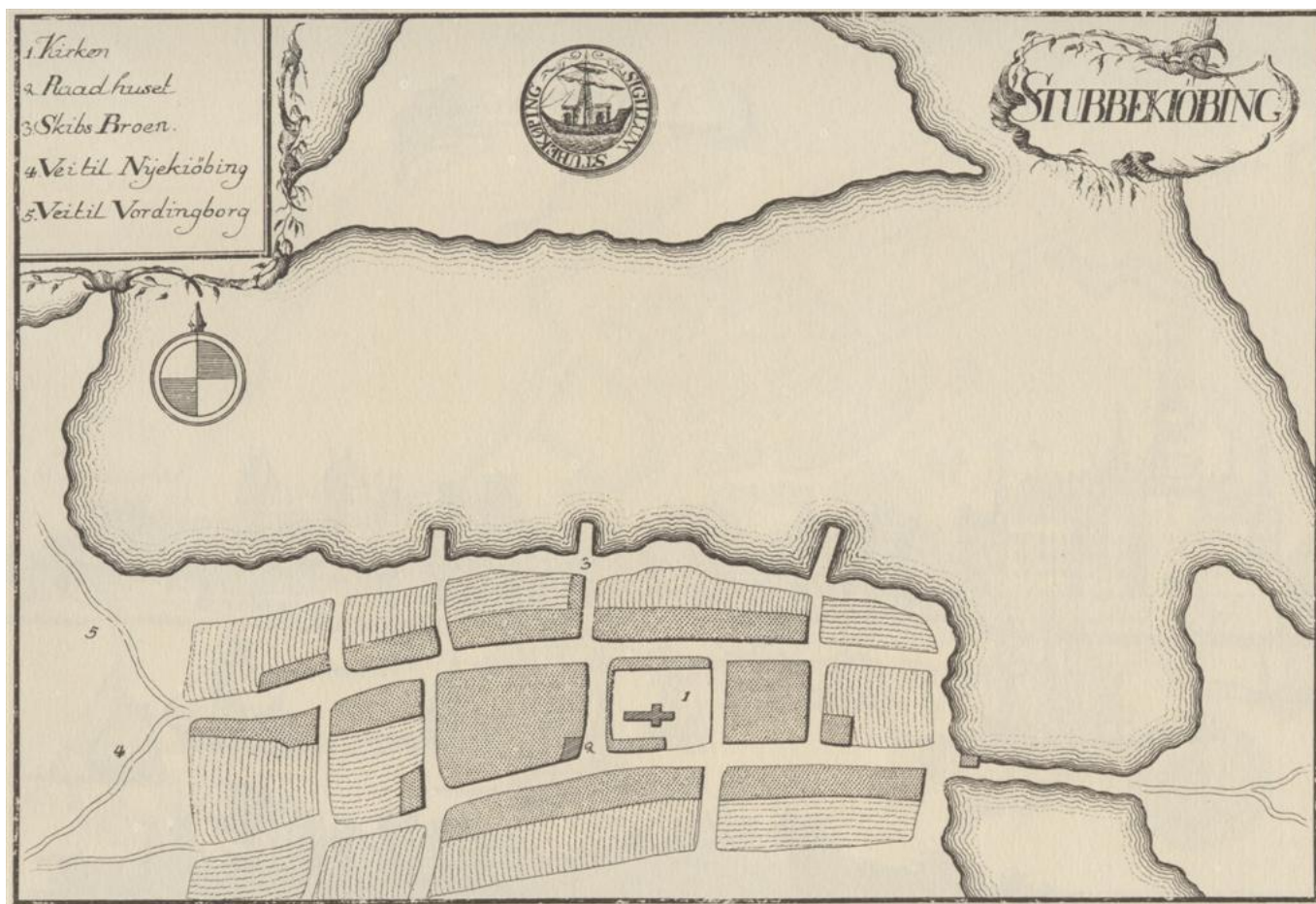
Til denne Drift er Forpagteren bunden ved sin Kontakt. Udmarkerne kan han derimod drive efter Behag. De blive aldrig gjødede, og bære derfor naturligvis kun maadeligen. De fleste ligge til Græsning, dog avles ogsaa her den Rug, Gaarden forbruger, og nogen Havre. Rugen stod ganske godt, og lovede bedst af den Rug jeg har seet i Omegnen - Høsletten bestaar i 150 Læs Enghøe, a 30 Lpd. pr. Læs: og i 100 Læs Kløverhøe.

Paa Carlsfeldt holdes, foruden Ungqvæg 100 Køer. Disse gik, som over hele Falster. løse i Marken. At tøre Køer holdes ikke for gavnligt. De malkes paa Græsmarken, og Melken heldes i store Tønder,

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

og saaledes Hjemkjøres, hvilket ifølge mangfoldige erfarne Landmænds Formening, er skadeligt, da en heel Malkning paa den Maade letteligen kan bedærvs, især ved et paakommende Tordenveir. Det er derfor ogsaa i Brug paa mange store Meierie-Gaarde, at Røgterne og Malkepigerne hjembære (10) Melken.

Nu, i den bedste Tid, kjernedes, ved Hjælp af et Kjerneværk. der drives af en Hest, ugentligen noget over en Tønde Smør. Iblandt Køerne var en usædvanlig Mængde hvide. Dette Aars Kalve vare i meget god Stand, og vidnede om en fortrinlig Race. Hele Sommeren igjennem staae de paa Stalden; i Begyndelsen erholde de sød, siden suur Melk og noget Høe – Af Heste holdes her 16.

Bybilleder fra den digitale Byport indsat af genfortæller.

De vi saae vare store og stærke. Forpagteren har Spand-Hjelp af Godsets Bønder. – Svineracen syntes ikke at være den bedste, høibenet og kort; man sagde dog, at de bleve hurtigen fede. I Gaarden gik en Mængde Fjerkreaturer, i sær kalkunske Høns, hvoraf haves en ikke ubetydelig Indtægt.

Gaardens Bygninger ligge midt i Markerne. De bestaae af en maadelig Bolig for Forpagteren, af to Lader, en Heste- og en Qvægstald. Denne er meget godt indrettet, Qvæget staaer paa begge Sider af den brede Fodergang, der i Midten er fordybet, saa at man kan kjøre med fuldt Læs yvers igjennem Stalden. Overalt i Baasene vare Jernkjeder, til Qvægets Fastbinding. Loftet er af Bræder. – Begge Laderne vare temmelig nye og rummelige; i gode Aaringer er man dog nødt til at sætte Korn over Qvægstalden. – Tæt bag ved Vaaningshuset ligger en temmelig stor og med en Ask, Poppel, Yppern m. m. bestaaende Lystskov forsynet Have, der give Carlsfeldt et meget yndigt Udseende, fra hvilken Kant man end kommer. Desforuden er der en Kjøkkenhave med Humle- og Biggard. (11)

Skov haves ikke til Godset; Forpagteren erholder derimod aarligen udviist 20 Favne Brænde fra Corseliske Skove, desuden en vis Mængde Tørv; thi den, der gives paa selve Eiendommen, er meget ildelugtende. Den graves ved Strandkanten i en Eng, som undertiden sættes under Vand af Havet. Tørvemassen fandt vi meget løs, bestaaende af en Mængde Tang, Tørveplanter, Ellegrene og Rødder.

Forpagterens Kone havde i forrige Aar for Huusflid vundet Landhuusholdnings-Selskabets anden Præmie. Hun havde ladet opvæve 1300 Alen Lærred, Dreiel, Sengetøi m.m. Intet f dette sælges, men forbruges paa Gaarden. Fra den Tid Køerne om Efteraaret komme paa Stald, indtil de igjen slippes løse næste Foraar, maae Pigerne spinde for hende.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Til Carlsfeldt hører den tæt udenfor Stubbekjøbing liggende Vandmølle med to Underfalds-Hjul. Det ene driver en Meelqværn, det andet et Stampeværk med to Huller. Man valker her Vadmøl for Omegnen. Bøgeaske er det eneste Rensningsmiddel der bruges, Valkejord, Sæbe og Urin var aldeles ukjendt. Hele Møllen svarede ogsaa fuldkommen til Mølleren. Møllen gaaer alene om Vinteren, da Vandet ved Mikkelsdag opdæmmedes paa den fra Havet ved en Dæmning adskilte Eng, og aftappes igjen 14 Dage før Mai.

Blandt de til Carlsfeldts Gods henhørende Byer ligger Oure Bye Stubbekjøbing nærmest, og paa Veien til Næss og Grønsund. Oure By har 11 Bønder, hver med 5 Tdr. Hartkorn til 8 Tdr. Land (12) pr. Td. Hartkorn. Sædfølgen er her: 1) Heel Brak. Gjødningen føres paa den upløiede Græsmark, nedpløies, vendes og pløies til Sæd 2) Hvede og Rug, efter Jordens Beskaffenhed. 3) Erter. 4) Byg. 5) Havre. 6) Kløver. Paa en Gaard finder man almindeligen kun 4 Køer, men derimod 6 til 8 Heste, hvilke de ikke selv tillægge, og 10 Faar. Enhver Bonde har her, som over hele Falster, sin Frugthave, hvori nogen Grønkaal er det eneste der findes af Kjøkkenurter; det øvrige tilføres dem af Hasseløens vindskibelige Beboere. (*Hasseøen er i dag inddæmmet og en del af Falster syd for Nykjøbing*) Denne Øe ligger i Guldborgsund, og beboes af en frisisk Kolonie, som indkom under Christian den Anden, boede først paa Spraaøe, siden forflyttedes den til Bottøe paa Falster, hvorfra den fordreves af Sophie Amalie, Frederiks den Tredies Enke-Dronning. Nu drage Hasseløens Beboere efter Høsten rund om i Lolland og Falster, og endnu længere, og afsætte der de Kjøkkenurter, som de i Mængder dyrke paa deres Øe. – Endnu for faa Aar siden købte den falsterske Bonde ogsaa Kartofler, men siden det slesvigske Regiment har lagt paa Falster, har Soldaterne lært Bønderne at dyrke denne nyttige Rodfrugt. – Folkeforflyttelser ere saaledes ikke altid uden Nytte. – Sjelden sælge Bønderne her deres Træfrugter, men naar de have i Overflod seraf, laves Most. Blommetræer omfatte almindeligen Haverne. Smaa Humlehaver sees ogsaa ved hver Gaard. Kniplingsgjærder, eller løse, paa hverandre lagde Steen, uden Bagvold, udgjøre her det sædvanligste (13) Hegn. Disse Gjerder, ordentligen opførte, anbefale sig meget, da de kun koste lidet af opsætte, lade sig hurtigen udbedre, indtage liden Plads, og ikke give Skjul for Markmuus og Fugle. Da Stenene ligge løse, pleier Qvæget i Almindelighed ikke at forsøge paa at springe over dem, af Frygt for de nedrullende Stene. Paa

Bornholm, hvor ogsaa haves af disse Slags Gjerder, fandt vi imidlertid senere, at Faarene ikke lode sig afskrække heraf.

Imellem Oure Bye og Stranden ligger en temmelig stor Høi, paa hvis Spidse staaer en ualmindelig stor Hvidtorn. Erterne og Rugen var heromkring kun maadelige og fulde af Klint. Jorden er temmelig let, et sandet Leer. Stranden er vel ikke meget høi, men skyder ofte steilt ned. Overalt findes en sandet Leermangel og almindelig Hestehov, tusilago farfara, voxte i Mængde. Tæt udenfor Stubbekjøbing, ved Stranden, er en Mergelgrube med en meget god kalkagtig Leermangel, hvori findes mange smaae Stykker Kridt. Denne Mergel benyttes ene til at mure med, hvortil den dog ikke syntes at være sønderlig tjenlig. Man mergler slet ikke paa Falster, vel var der gjort en Prøve dermed paa et eneste Sted, men derved havde man ogsaa ladet det forblive. En lang Erfaring har saavel i Danmark, som andre Lande, stadfæstet Mergelens fortrinlige Virkninger paa Agrene, man kan derfor ikke forklare sig saadanne afbrudte Forsøg med Mergling, uden af at Vedkommende ikke have vidst rigtigheden at afbenytte den, ført den i utide paa Ageren, eller (14) ogsaa brugt en ikke med dennes Natur passende Sort Mergel.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Ved Stranden var os paafaldende den store Mængde Granitblokke, som laae her, og selv langt ind i Landet. Saavidt som vi kunde undersøge denne Granit, syntes den aldeles at være af nordisk Oprindelse, og den karakteristiske Hornblende viste sig i mange enkelte Blokke i betydelig Mængde. Iblandt disse Findlinger (Serølle) vare Flintestene hyppigst. De komme fra det nære Møen, Stevnsklint og Rygen, hvor Kridtet ligger i afvejlende Lag med disse. Denne Flintesteen er sort, i det mørkegra overgaaende har et stormusklet Brud, er gennemfinnende paa Kanterne, giver megen Ild med Staalet, har hyppigen, i smaa Huller, Qvartsdruser og Madreporer, som ikke mindre findes igjennem hele Massen. En meget vel bevaret Schinit af Flintesteen, dog uden Naale, fandt vi ved Stranden, saavel som nogle Findlinger af en kridtagtig Kalksteen, og mange smaa Stykker afrundet Kridt. Man træffer ogsaa her Findlinger af en løs, hviid, qvartsagtig Sandsteen. Denne kommer sandsynligvis fra den sydlige svenske Kyst.

Veien til Næssegård løber i kort Afstand fra Havet. Af Hvede stod rundt omkring megen, men saavel denne, som alt det øvrige Korn tegnede kun maadeligt. Ogsaa her udlugede Klinten. Paa høire Side af Veien var man i færd med at slette Kjæmpehøie. Paa een af dem laae en meget stor flad Steen, der hvilede paa 4 andre. Rumme under (15) Stenen var udfyldt med Jord. Hele denne Egn er i øvrigt opfyldt med Oldtids Mindesmærker. Gravhøie, Offer- og Tingsteder ere overalt. Disse, ligesaa raae, som den Old der reiste dem, vidne, saavel som Landets naturlige Beskaaffenhed, noksom, at hele den nordostlige Deel af Falster har været Vikingernes Ophold. Man kan neppe tænke sig noget Sted, der hertil kan have været beleiligere.

Belæssede med Byttet, frtaget Fiender, eller ranede fra Østersøens fredelige Kystboere, tyede de ind af Grønsund, hvor de mangfoldige Veie og Fjorde tilbøde trygt Opholdssted. Endogsaa forfuldt af Fiender, maatte det ikke falde vanskeligt her at undfly disse eller søge Skjul mellem denne Mængde Øer og fremragende Næs, nu vel prangende med Cetre's og Pomonæ Skatte, men fordum skovklædte, og stridbare Berserkeres Ophold.

Paa intet Sted har vi imidlertid seet en større Samling af Nordboens Oldtids Levninger, end paa den tæt ved Stubbekjøbing liggende betydelige Jordtunge, Kongsodde. Did har Ploven endnu ikke naaet. Stedet er bevoxet med Krat og afbenyttes ene til Græsning; man har derfor ikke gjort sig Umage at oprydde den Mængde om Tingsteder og Gravhøie satte Stene, men alt findes saaledes, som i vore Forfædres Dage. Iblandt alle disse Mindesmærker tiltrækker sig især Opmærksomheden en langagtig Fiirkant af oventil tilspidsede Granitblokke. Den strækker sig far Syd til Nord, er 30 Alen lang og 8 Alen bred. Tre Stene af det nordvestlige Hjørne (16) ere alt nedskredne, og ligge ved Klintens Fod. Inden i denne Steensætning er ved hver ende opreist to lange parallel liggende Steen. Tæt herved ligger to steensatte Kredse, i hvis Midte ligger en stor rund Steen. Med slige Kredse er Jordtungen opfyldt. Steenkisten kaldes dette Hendenolds Minde af Omegnens Beboere. Det er det smukkeste og bedst vedligeholdte af dem jeg hidtil har seet.

Næssegård ligger omtrent trefjerdedeel Miil fra Stubbekjøbing. Gaarden bestaaer af en skøn grundmuret Hovedbygning med Kjelder, en Hovedvaaning og Mezzanin. Avlsbygningerne staae ikke i Forbindelse med Hovedbygningerne, hvorved denne erholder et saameget smukkere Udseende. Paa den østlige Side er Gaarden omringet med en skøn Bøge og Egeskov, paa de andre Sider haves en yndig Udsigt over Grønsund til Møen, hvis Kridtbjerge tabe sig i det blaaende Fjerne, til

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Stubbekjøbing, med Baagøe, bag hvilken fremrager Vordingborgs høie skovklædte Kyst, og til Falsters flade Land.

Spartium scoparium

Noget fra Gaarden ligger en stor Planteskole, af Alder med Bygningerne, men nu forsømt og forvildet. Koste Gyvel, *spartium scoparium*, der ellers ikke er almindelig i Danmark, uden paa Sandheder, stod nu her i fuld Blomster. De ere sørgelige Levninger af hvad de engang bebuedes at skule vorde.

Det var paa denne Gaard, at Directionen for classenske Fidei-Commis vilde have det Agerdyknings-Seminarium, som Fidei-Commisets (17) Stifter, afdøde General-Major Clasen, havde bestemt at være paa Grønnesøgaard ved Frederiksværk, saafremt dette Anlæg ikke var blevet overtaget af Prinds Carl af Hessen. Neppe kunde Direktionen finde noget Sted, der var bedre skikket til en Agerdykningsskole end Næssegaard. Her gives bakket og slet Mark. Jordsmon af de forskjellige Beskaffenheder, samt Strandmarker og forskjellige Slags Skov. Her var det, at

Direktionen, der med saa meget Nidkjerhed følger i den ædle Stifters Spor, ønskede at see, fra alle Landets Kanter, Bønderdrenge, som under en kyndig Lærers vejledning kunde oplæres i det forbedrede Agerbrug og saaledes engang blive til et lysende Mønster for den Egns Landmænd, hvor de havde Hjem. Eleverne skulde her lære, foruden alt det Praktiske, der i nogen Maade staaer i Forbindelse med et velordnet Avlsbrug, tillige saameget af det Videnskabelige, som maa ansees nødvendigt for enhver dannet Landmand at vide. – Med dette Seminariums Anlæg gjordes Begyndelsen i 1798. I 1800 bleve Bygningerne, Haveanlægget og Markinddelingen færdig. Bekjendtgjørelser om Seminariets Tilværelse bleve gennem Øvrighed kundgjorte over hele Landet, men forgjeves ventede man paa Lærlinge. – Hidtil havde det ene været paa Bondestanden, at Direktionen især ønskede at virke; nu blev det udvidet til Enhver, som maatte have Lyst at oplæres i Jorddyknings-Videnskab, efter de nyere og fortrinligere Grundsætninger; men alt var uden Nytte, kun een meldte sig. (18)

Da Direktionen, alle Anstrængelser uagtet, saaledes ikke kunde opnaae det første Øiemeed, den forbedrede Agerdyknings Udbredelse, gaae reent tabt, at ophæve Anlægget paa Falster, og derimod, indtil videre, indskrænke sig til at lade i Kjøbenhavn holde offentlige Forelæsninger over Landoekonomien og de med denne i Forbindelse staaende Videnskaber, samt at lade anstille praktiske Øvelser i den classenske Hauge, udenfor Stadens Øster Port. – I Aaret 1805 begyndte dette at sættes i Udøvelse, men ogsaa paa dette Sted forfulgte en ublid Skjæbne Anlægget. Under Kjøbenhavns Beleiring, i 1807, ødelagdes den classenske Hauge og med denne de for Agerdykningsskolens gjorte Indretninger. Siden den Tid har Direktionen søgt at virke, ved at lade holde offentlige Forelæsninger i Kjøbenhavn, og ved at udgive nyttige Skrifter.

At disse Direktionens ufortrødne Anstrængelser har skiftet og endnu skiftet meget Gavn, er en noksom bekjendt Kjendsgjerning. Ikke mindre bidrager til Øiemedets Befordring den liberale Adgang, der tilstaaes enhver af Videnskabens Dyrkere til det classenske Bibliotek, hvis Hovedgjenstand er

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Oekonomien, med hvad dermed staaer i Forbindelse, en Bogsamling, som endog i Udlandet misundes os, og hvis Afbenyttelse ogsaa enhver brav Dane med erkjendtlig Taknemmelighed paaskjønner.

Har Direktionen for det classenske Fidei-Kommis (19) nu maatte give efter for Tidsomstændighederne, saa man dog haabe, at det ene har været med den Hensigt, naar Øjeblikket var kommet, da at fremtage Stifterens første og oprindelige Ide og bringe den i Udøvelse, og dette Øieblik troer jeg alt er kommet. Paa den Tid Anlægget paa Næssegaard skete, var Agerdyrkningen i Danmark, uagtet meget ophjulpen i de tre sidste Aarti, dog endnu ikke i den Agt, den senere er kommen i. Den ansaaes vel, som et ganske anstændigt Middel til at erhverve sig sit Ophold og Velstand, en og anden havde vel o, tildeels begejstret af Thaer, ved Skrifter begyndt at bringe det nyere og forbedrede Avlsbrug i Omtale, og søgt at vække Landmændene op af den gamle forfæderlige Slendrians Dvale, hvori de vare neddyssede: men man havde, i det Mindste ikke almindeligen, inseet, at Agerbruget er Danmarks første og sandeste Velstandskilde, at der er dette, der afgiver en vel ikke saa glimrende Fordeel, som den, der kan indhentets ved et eller andet heldigt Kapertog, eller ved Speciernes af vindesygge christne eller uchristne Spekulanter fremkunstlede vaklende Standpunkt, men at derimod giver en, skjønndt mindre, dog saameget sikkere og paalideligere Indtægt end hiin, en Indtægt, der ikke drager Ifølge med sig Uskyldiges Ruin – Men den Krig, hvori Danmark saa uforskyldt indvikledes aabnede Øienene og har med al den Skade og Ødelæggelse, den paaførte Landet, dog, som alt Ondt, havt noget Godt ifølge med sig. Den har saaledes lært os at indsee, at Jord ikke lader sig borttrane eller (20) nedsætte i Værdi, men at den stedse vil beholde et sandt Værd, der endog vedbliver at stige i samme Forhold som Sølv falder.

Mange, som ved Krigen paa engang sattes ud af Virksomhed, begyndte at blive Landmænd. Kapitaler, forud anvendte paa at ombytte Indiernes Rigdomme med Europas Flids Frembringelser, brugtes nu til at trække en større Indtægt af den skjønssomme Jord, end før. Enhver vilde nu være Landmand, og vilde lade Theori og Praxis følge Haand i Haand. Har denne Lyst vel for endeel afkjølet sig, er dog den Gjæring Landvæsenet dengang sattes i, vedbleven at vise sine gavnlige Følger; end ikke Bønder lode mere haant om at lære noget af Ikkebønder, og mange vilde nu sende deres Sønner til et Agerdyrknings-Institut, dersom et saadant var til i Danmark. At dette ogsaa er Tilfældet med unge Mennesker uden for Bondestanden, derom vidner den Tragten efter at komme i Huset hos Landmænd, hvor de troe at kunne lære noget, men hvor deres Forventninger ofte bitterligen skuffes. – Matte Direktionen for det classenske Fidei-Kommis derfor tage den ædle Stifters Plan med et Agerdyrknings-Seminarium frem paany, den vilde sikkerligen ikke mere behøve at søge Elever, og en taknemmelig Efterverden skulle ihukomme den Stifter og den Direktion, hvis Bestræbelser saa herligen bidroge til at Danmark kunde sætte sig i Række mellem de første agerdyrkende Nationer.

Da Næssegaard saaledes ophørte med at være en Agerdyrknings-Skole, besluttede Direktionen (21) at gjøre denne og endnu en anden Gaard paa Godset, til Forsøgsgaarde, hvor gode Racer af Huusdyr skulde opelskes og derfra udbredes i Egnen. Næssegaard bestemtes til Schæfferi. Gaardens Forpagter maa, ifølge en Forening med Fidei-Kommisset, stedse her have 30 Moderfaar, af ædel Race; men Faarene, der gik paa Skovloden, vare kuns maadelige og meget faa Lam syntes at være det, de skulde. Neppe vil Schæfferiet paa denne Maade opfylde Øiemedet. Ikke heller har vi paa vore Vandringer i Omegnen kunnet spore noget dertil. Bjerregaard, den anden Forsøgsgaard, skal opelske en forbedret Qvægrace. Paa denne Gaard kom jeg ikke, men de Omboende sagde, at slettere Qvæg end der, gaves ikke i Egnen. – Hvorledes en Gaard, der bortforpagtes, kan tjene til Forsøgsgaard, kan

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

ikke letteligen indsees, da Forpagterens Interesse synes hvert Øieblik at komme i Strid med Øjemedets.

Der er begyndt paa at anlægge en Chausse fra Næsegaard over Corselitse til Nykjøbing. Nu var man sysselsat med at kaste Jorden fra Siderne ind paa Vejen, saa den var meget vanskelig at komme frem paa. I Begyndelsen løber denne Vei midt igjennem en Skov, der dog snart trækker sig til Venstre, strækker sig langs med Havet, og udgjør endeel af det classenske Fidei-Kommisses store Skovstrækninger.

Aastrup Kirke, en halv Miil fra Næsegaard, ligger paa en betydelig Banke, omgiven af høie gamle Træer, og danner, i Forening med den tætved (22) liggende By, et smukt Maleri, i denne ellers ikke meget pittoreske Egn. I det ene Hjørne af Kirkegaarden havde Stedets Præst indrettet for sig og Familie en temmelig stor og indhegnet Begravelsesplads, hvor Gravhøjene ere omringede af et vakkert Bosket, Paa en opreist Granitblok var indhugget en Latinsk Inskription; forunderligt nok at træffe paa en falstersk Bonde-Kirkegaard. Inskriptionerne paa Gravminderne skal vel være, for at Vandreren ved at standse for dem, skal underrettes om, hvo der hviler under Mindet, hvo denne var og hvad mere man ønskede oppebevaret til Efterkommernes Erindring. Kan man formode, at sligt opnaaes ved en latinsk Inskription paa en dansk Bondekirkegaard?

Sønden for Kirken ligger en meget stor Eng, Maglemose, gjennemskaaren med mange Grøfter. Den bruges til Græsning. Veien til Horbeløv maa, formedelst denne Eng, gaae i en meget stor Bue, og bliver dobbelt saa lang, som ellers. Paa høire Side af Veien ligger Tolstrup Lund, en Skov, fordum af stor Omfang, men nu ubetydelig. Den tilhører Bønderne, er udskiftet imellem dem, og indhegnet. Skovbestanden er kun maadelig, og bærer for kjendelige Spor af Qvægets Tand. Det er i denne Skov, at Sagnet fortæller, at den mønske Herremands Hr. Truels's tre Døttre, som gik til Gudstjeneste i Horbeløv Kirke, bleve overfaldne og dræbt af tre Røvere, deres Brødre, der som Børn vare bortranede af andre Røvere og nu skulde, efter deres Fosterforældres Død, til for første Gang paa (23) egen Haand drive Hærværk. og saavel begyndte, som endte deres Bane med Søstrenes Mord, hvilket opdagedes af Forældrene paa Møen, der lode Sønnerne, efter egen Anmodning, aflive. Endnu viser men det Kildevæld, hvor de tre Søstre skulle ligge begravne, og en Hule, hvor røverne skulle have havt Tilhold.

Hr. Truels han boede ude ved Ø,

Langt ude ved Fruerlands Ø,

saaledes lyde de to første Stropher af et gammelt Qvad om denne Tildragelse, som findes anført i den nyerup-rahbekske Udgave af gamle danske Viser fra Middelalderen.

Udvendig paa Kirkemuren i Horbeløv, over Indgangen til Taarnet, findes indhuggen fire hoveder, tre Mands- og et Fruentimmer-Hoved. Arbeidet er saa raat, som muligt. Bønderne sige, at disse Hoveder skulle have Hentydning til ovenstaaende Tildragelse; men hvad har da det ene Fruentimmer-Hoved her at bestille? enten maatte der være tre eller sex hoveder, for at stemme overens med Sagnet.

Indvendig i Kirken hænger, fra de katholske Tider paa Væggen, lige over for Kirkedøren, en Altertavle med Døre for. I Midten sees Maria med Barnet. halv ophøiet Arbeide; hver af Dørene er deelt i to Felter, hvori forestilles bibelske Scener af Christi Levner, alt udhugget i Træ. Paa Dørenes udvendige Side ere Malerier, ligeledes af Christi Historie. Malerierne ere ikke aldeles slette, og vidne

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

om en høi Alderdom. For nogle Aar siden vilde man (24) have denne Altertavle nedtaget af Vægen og flyttet fra Kirken, som en ikke mere passende Prydelse, men den gjorde sig tung og Bønderne kunde, al Anstrængelse uagtet, ikke bringe den ud af Kirkedøren, den blev derfor ophængt paa sin gamle Plads. – Levede vi i et Katholsk Land, vilde man vidt og bredt vide at fortælle om denne mirakuleuse Tildragelse, og Pillegrimsreiser i tusinde Tal vilde skee til dette underfulde Mariæ Billede. – Bønderne betragte med et Slags hellig Ærefrygt dette Oldtids-Minde, og nødigen vilde de skille Kirken fra denne formeentlige Prydelse. Dette er Tildragelsens Nøgle.

Den Altertavle, som nu er i Choret, er fra 1600, og skjænket Kirken af dens daværende Præst. Tavlen er inddeelt i to Felter, hvoraf det nederste forestiller Christi Korsfæstelse, det øverste, Nedtagelsen af Korset. Malerierne ere ikke slette, i det Mindste overgaae de langt det, man ellers er vandt til at see i Landsby-Kirker. Ved Alterets Fod ligger en Liigsteen over en af Kirkens Præster, han er indhuggen i Legems-Størrelse og i fuld Ornat; men ved en Udbedring ved Alteret, har man, for at Stenen bedre og mere symmetrisk kunne komme til at ligge lige for Indgangen, hugget Hovedet af ham. Tæt udenfor Choret ligger begravet Jørgen Herlufson Ulfstand, der var Høvedsmand paa Nykjøbing Slot. Herre til Bønnit, og døde 1529. Ey Glasmaleri paa et af Chorvinduerne er fra det sextende Aarhundrede.

Det var Skoleholderen i Horbeløv, som viste os omkring i Kirken; hos ham fandt vi nogle til (25) Pædagogiken og Landhuusholdningen henhørende Bøger; iblandt disse var og det i forrige Aar udkomne andet Oplag af Professor Olufsens Lærebog i Landoeknomien. Det var tydeligen at see, at disse Bøger ikke henlaae ubrugte.

En Fjerdingvei fra Horbeløv ligger Bondebyen Bønnit. Her finder man Voldborgen og Levninger af Ridder Ulfstans Slot, der nedbrødes i 1700. Borgen har staaet paa en temmelig stor Høi, omgivet med en bred Vandgrav. Nu finder man ene Levninger af en Muur, som har strakt sig langs med den Bæk, der omflyder Høien. Øverst stod selve Borgen, hvis Indgang endnu tydeligen sees. Alle Rudera ere af Kampesteen og Muursteen, forenede med Kalk, oh nu saa sammenhængende, at man intet kunde afbryde. Ved den ene Side findes Spor til en Vindebro. Høien er bevoxen med Skov, og udgjør endeel af den tætved boende Bondes Have. Muurbrokker ligge rundt om adspredte. – For 40 Aar siden har man endnu kunnet see Indgangen til en underjordisk Gang, som sagdes at strække sig to Miil, indtil Nykjøbing. Denne Indgang er nu tilgroet, og man veed ikke mere at paavise Stedet. Ikke langt herfra ere Levninger af en Mølledam, hvor man hist og her finder Muurbrokker.

Midt imellem Horbeløv og Stubbekjøbing ligger dettes Annex, Maglebrænde, ved den Kongevei som fører fra Byen til Nykjøbing. Denne Vei er ikke af de bedste, men er dog meget forbedret af nuværende Stiftamtmand. I denne Egn hæver Landet (26) sig temmeligen, men Jorden bliver da og lettere, og paa nogle Steder fuldkommen sandet. Kornet stod kun maadeligen og var fuldt af Ukrud. Markerne ere for lang Tid siden udskiftede og alle indhegnede, enten med Dige og Grøvt, eller og med Kniplingsgjærder fra den anden, men og hvert Kobbelt. Digerne ere almindeligen bepantede med Piil, ikke sjældent findes ogsaa derpaa dødt Hegn. Det er nødvendigt, forsvarligen at have hver Vang, især Græsmarken, indhegnet og fredet, da Qvæget næsten overalt gaaer løst omkring, eller alene har et Trætøier omkring Hoveder og det ene Forbeen.

Overalt ere Bøndergardene i god Stand, og godt vedligeholdt. Hist og her ere Stuehusene endog opførte af Egebindingsværk og brændte Muursteen, hvilket især er Tilfældet med alle Udflytter-

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

gaardene paa det classenske Fidei-Kommisses Godser. Mange smaae Enge, der have været sure og slette, ere nu gennemgravede og forvandlede til Agerland.

Ved Maglebrænde er en temmelig betydelig Tørvemose, som staar i Forbindelse med endeel andre Moser, Dalfører og Søer i Lillebrænde og Torkildstrup Sogne, og hvilke alle fordum have staaet i Forbindelse med Havet, og været seilbare. Baarup Sø er den nordvestligste af denne Sumpkjede. For endeel Aar siden har man i den Dal, hvorved denne Sø har havt Sammenhæng med Havet, fundet, ved Tørveskjæring, et Stykke af en Skibsmast; i en anden tæt ved liggende Mose vil (27) Sagnet vide at fortælle om en stor Skibsmast, hvoraf Toppen skal have været tilsyne. Tvede, en temmelig stor og fiskerig Sø, en Fjerdingvei fra Stubbekjøbing, staaer ogsaa i Forbindelse med dette fordums Bassin. De lave Enge, hvorved denne Sø har havt Sammenhæng med de omliggende, ere nu udtørrede. Tvedesøens nærværende Eier sagde, at han i sin Ungdom har seet Folk vade i Vand til Hofterne paa disse Enge, hvor man nu kører med Vogne. – Det er ellers ingen frydelig Erfaring, at alle Søer i Danmark saa betydeligen aftage, at man allerede paa mange Steder sporer Vandmangel. Denne er saaledes meget følelig i Egnen af den forrige Søborg Sø, ved Sjellands Nordpynt. Kunsten har rigtignok her kommet Naturen til Hjælp, og den har, ved Søen Udgravning, forskaffet Kongens Kasse en betydelig aarlig Indtægt, ved Salget af det Høslet, som den udtørrede Søbund yder, og den har befrier de omboende Bønders Marker fra Surhed; men paa den anden Side kan den stedse tiltagende Formindskelse af Vandet i Brønde og Kilder foraarsage, at denne og lignende Egne vil, formedelst Manglen af et saa nødvendigt Requisite til Menneskers og Dyrs Ophold, blive mindre beboet og befolket, end de ellers vilde have været.

Fra Tvede Søen strækker sig et andet Dalføre sydlig og østlig om Stubbekjøbing og adskiller denne fra Carlsfeldt; en Dæmning, som de Svenske, for at skade Byens Seilads, opkastede i den Krig, der havde Enevoldsmagten til Følge i Danmark, adskiller (28) dette Dalføre igjen fra Havet, og saaledes har det Sted, hvor byen nu staaer, fordum været en Ø. Har Vandene i Indsøerne aftaget, eller ere disse tilvoxede og tilgroede, saa mærkes dog her ikke noget til den Aftagelse af Strand-Vandet, som man har villet bemærke paa flere Steder i Østersøen, og forskellige her i Egnen værende gamle saavel Kunst- som Natur-Mærker udvise, at Havets Middel-Standpunkt har i Aarhundrede været, i det Mindste i denne Egn af Østersøen, som det nu er.

Tvede Søen har alene den Mærkelighed fremfor alle andre Søer i Danmark, at der i denne er for henimod en Snees Aar tilbage fanget en Landskilpadde. Ved at optage en Ruse fandt Fiskeren dei dette fro ham fremmede og usædvanlige Dyr. Forfærdet, turde han ikke røre ved den, men slæber den i Rusen hen ad Veien til Stubbekjøbing, hvor han overleverer Skilpadden, som ved denne ikke lemfældige Færsel næsten var dræbt, til sin Herre. At man under den 55° nordlige Bredde har kunnet fange dette under de varmere Zoner hjemmehørende Dyr, forklarer man sig paa følgende Maade: En formuende Borger i Stubbekjøbing havde tre Landskilpadder gaaende i sin Hauge. 20 Aar førend dennes Fangst, bleve de borte, uden at man havde kunnet komme paa Spoer efter dem. Et af disse undslupne Dyr troer man, denne Skilpadde har været.

En temmelig stor Skovbund støder op til Søen. Skoven er nu fredet, og indhegnet med et Dige og Grøvt. Diget er beplantet med Blommetræer, der (29) trives meget vel. – Ogsaa i denne Egn ere mange Oldtids Mindesmærker. Ved Baarup oppløies og opbrydes Levninger af et gammelt Slot, som skal have staaet her. Ikke meget langt derfra paa Torkildstrup Byes Mark er en Gravhøi, Sporebjerg kaldet, den er 22 Skridt lang og 8 Skridt bred, af temmelig Høide, rundt om steensat, men ingen store Stene ere synlige paa dens Midte. Den strækker sig fra Nordost til Sydvest. Sagnet vil, at Torkild

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Venstermann, en Ridder, som har beboet en Gaard i Torkildstrup, opkaldt efter ham, ligger begravet her. Man vil vide at fortælle om et Guldsværd, et prægtigt Ridetøj m.m., der ligger nedgraven i Høien.

Kaste vi et Blik over denne nu gennemvandrede Deel af Falster, saa kan man ikke miskjende, at Landet er en af de frugtbareste, folkerigeste og skønneste Dele af Danmark. Den megen Hvide og Erter man overalt seer, vidner, næst de slette Veie, om en feed og god Jordbund, de overalt og tæt ved hverandre liggende Gaarde og Byer lader Vandreren ikke tvivle paa, at Falster tæller 2000 Mennesker paa Kvadratmil, og hvo som har nogen Sands for Natur-Skjønheder vil ikke nægte, at Falster ikke heller er iblandt de utækkeligste. De rundt om adspredte Skove og Lunde, de hyppige og beplantede Gjerder, den megen Sæd, Øiet overalt paa denne Aarstid træffer, det afvejlende, snart høie, snart lave Land, det nære Hav og Baagø, samt Møens og Vordingborgs høie Kyster tilbyde et ligesaa afvejlende som (30) behageligt Syn. Til at oplive dette Maleri bidrager ikke mindre de med Frugttræer rigeligen besatte Haver, som findes næsten ved hver Gaard. – 1446 udstædte Christopher af Bayern det saa kaldte lollandske Dekret, forfattet af Biskop Henning i Odense, og hvorved befaledes, at enhver Mand i Falster og Lolland skulde inden Maidag sætte 6 Pæretreer og ligesaa mange Æbletræer i sin Gaard, samt inden Valdborgs Dag have lagt 30 Humlekuler, alt under 3 Marks Bøder. At dette Dekret maa være overholdt, derom bærer Falster endnu Præg. Hvis det øvrige Danmarks Øvrigheder havde kjendt til Danske Lovs 3 – 13 – 18, eller havde fundet det Umagen værd, at overholde dette Lovbud, da skulde Danmark nu ikke behøve at indføre Frugter fra Østersøens modsatte Strande.

Den falsterske Bonde staaer sig meget godt, mange ere endog velhavende, og der ere de, som i hver Termin kan sætte et Tusinde Rigsbankdaler ud paa Rente. Med alt dette lever han tarveligen, det vil sige, han vil vel nyde god og kraftig Føde, men alt af egne Produkter. Forbruget af Kolonialvarer er saare ringe, især paa den østlige Deel af Landet. Kaffe drikkes meget lidet; dog skulde Beboerne paa den sydvestlige Deel af Falster begynde at leve noget yppigere. I Henseende til Levemaaden er der stor Forskjel paa den falsterske og den møenske Bonde. Hiin lever tarveligen og indskrænket, er derfor velhavende, denne derimod gjør store Gjestebudde, lever yppigt, drikker Kaffe to Gange om Dagen, er derfor (31) gjeldbunden og drager nu over til Falster, for at laane Penge. Qvindfolket er her flittigt og vindskibeligt, og udmærker sig meget ved sin Hunsflid, der overalt sætte Lærreds- og Vadmels-Væve i Gang; men alt til eget Brug, intet til Salg. Det vilde bidrage til Huusflidens Forbedring, om Falster havde en bedre Faarerace, saaledes som det har bidraget dertil, at Høravlen er i Tiltagende. Hvergarn forfærdiges her intet af; det tilføres fra Bornholm. Mandfolkene synes derimod ikke at være saa vindskibelige; endog deres Træsko faae de, for det Meste, fra Jylland.

Efter fire Dages Ophold i Stubbekjøbing begyndte Vinden henimod Aften at gaae om til Nord, og om Natten bleve vi afhentede. Det var en deilig Midsommer-Nat. Fra begge Sider af Skibet man skue Kysterne, der desuden betegnedes af mangfoldige Blus, som Aalefangere havde antændt hele Fjorden igjennem og langs ned Møen; men Vinden udfoldede Seilene, og Blussene svandt tillige med Kysterne snart bort. Ved Daggry vare vi midt i Østersøen. Møens Klint kunde ikke mere sees. Da Vinden havde begyndt at sagtnes, fordi Solen, som Skipperen sagde, tog den bort, skred Skibet kun langsomt frem, og Bornholm fik vi først mod Middag i Sigte; men herved forøgedes saameget mere vor Længsel efter at naae Maalet, for den efter Afstandens Korthed – 22 Miil – langvarige og tildeels besværlige Reise.

Baaden blev udsat og alle de Reisende skiftedes (32) ned roende at fremskynde Skibets Fart. – I Begyndelsen viste Bornholm sig som en langagtig ved Horizonten svævende Sky; den hævede sig imidlertid lidt efter lidt, og Landet begyndte at antage bestemtere Former. Hammeren saaes først, som

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

en ved Bornholm liggende Ø, men alt dom Skibet kom nærmere, hævede sig det mellemliggende Land, og Dannelsen af det veiledende Fyr og af Hammershuus's Ruiner kunde tydeligen sees.

Ruths Kirke, det første som giver Kjendetegn af Bornholm, naar man kommer Nord fra, ragede som en Baun frem fra Bjergryggen og den syntes at ligge høiere end selve Rytterknægten, det høieste Bjerg paa Landet.

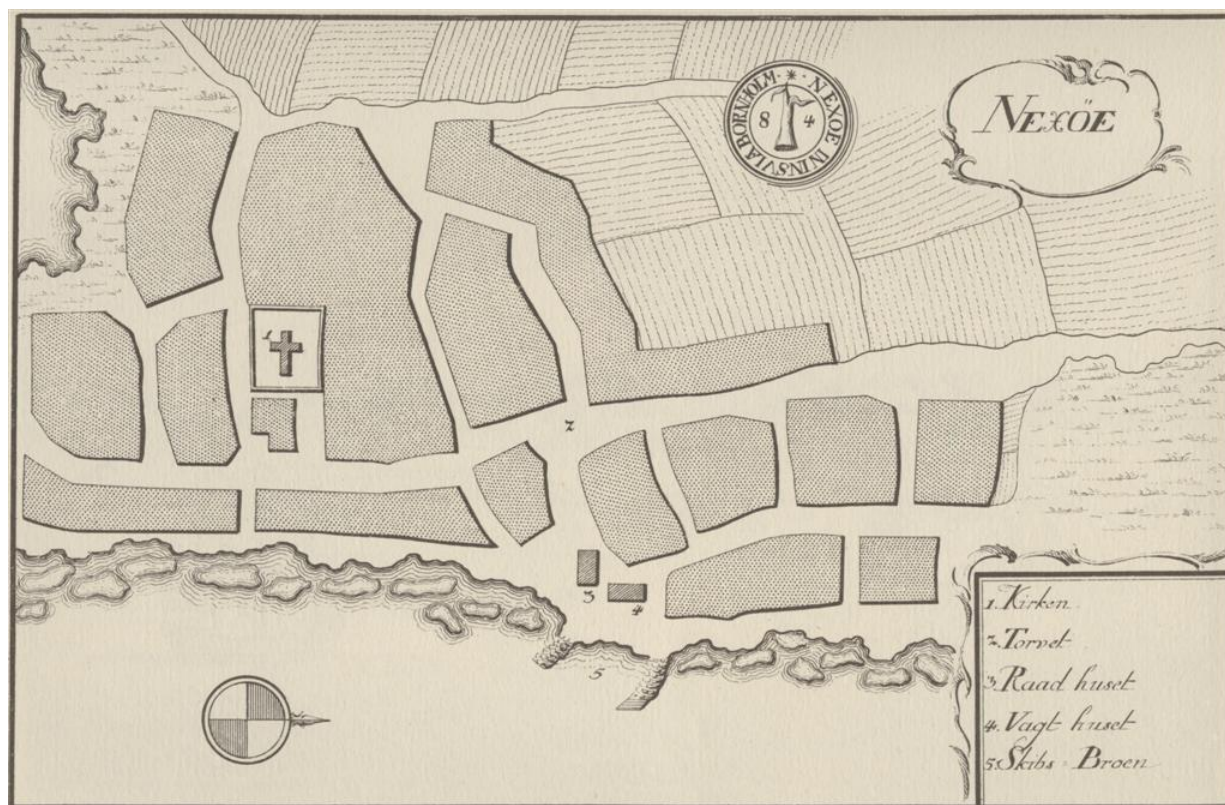
Fra den Bjergryg, som gennemskjærer Bornholm efter Længden, gaaer Landet, paa den vestlige Side, men et jevnt Fald ned mod Havet. De overalt adspredte Lunde give det Hele Udseendet af et engelsk Haveanlæg. Bøndergaarde sees i Mængder fordeelte paa denne Skraaning, fra Stranden til det høieste af Aasen. Hammeren, med sine hvide Flyvesands Strækninger, i Midten, og Rønne, med sine talrige Boliger, i Syd, give ligesaamange Hvilepunkter for det speidende Øie.

Imidlertid nærmede vi os Rønne mere og mere. Hammeren trak sig bag Landet, og Hasle blev nu dets nordligste Pynt. Husene i Rønne afsondredes fra den hidtil uformelige Masse de havde dannet, og Skibet skred frem mellem Sildegarn og mellem de (33) vindskibelige Fiskeres Baade. – Havnen og Skibsmasterne blev nu tydeligere; man roede ud for at byde de Reisende Velkommen, og fra alle Kanter saas Mennesker at strømme til Havnen. Her skulde Reisen dog ikke endes, uden med det Vanheld, som kunde træffe; Skibet løb paa Grund. – En af Borgerskabet, som havde Vagt ved Havnen, førte de Reisende til Kommandanten. Da Passerne vare befundne at være i Rigtighed, fik enhver Tilladelse at gaae hvor han vilde. – I Rønne er, som overalt paa Bornholm, ingen Gjestgiver, der modtager Reisende, man maa see til at blive huset hos en eller anden af Borgerne, og med den Tjenstberedvillighed, som overalt her vises Fremmede, finder dette ingen Vanskelighed. Man tilraadede os at bo hos H. S. Rønne; hans Huus kan anbefales til enhver Reisende; man er der meget vel, og den brave Vert gjør alt sit til at forskaffe sine Gjester et behageligt Ophold. Dette var, i det Mindste, Tilfældet med os.

Det laae i vor Plan, at begynde vore Vandringer gennem Øen fra Nexø af. Vi ilede derfor med at komme did; og maatte opsætte at gjøre os nærmere bekendte med Byen og tilbagekalde i Erindringen det forud Ophold her, indtil vi havde besøgt den østlige Deel af Landet. Ved en Spadseregang gennem Byen forekom den os imidlertid aldeles saaledes, som den var for 10 Aar siden; det syntes os ene, at Svinene havde nu lidt friere Tumleplads paa Gader og Torve, end forud. For en Kjøbenhavner, i det mindste, var det et uvant (34) Syn, at see hvorledes Portene om Morgenens aabnedes, og en heel Flok Sviin i fuld Fart styrtede ud af dem; men Svinene ere blandt Bornholmernes vigtigste Huusdyr, deres Flesk er Gjenstanden for en ikke ubetydelig Udførel, og mange fattige Folk skulde ikke kunne holde Sviin, dersom disse ikke om Dagen maatte søge Føden, hvor de kunne finde den. Derfor taales Svinene paa Gaderne, og, naar Indbyggerne kunne finde sig deri, bør den Reisende det vel ogsaa.

Nexø er, næst Rønne, den anden af Bornholms Kjøbstæder. Den strækker sig i en lang Række langs med Havet, gennemskjæres efter Længden af en krogløbende Gade og af nogle Tvergader. I Nærheden af Havnen er et Slags Torv. Byen har 280 Boliger, som beboes af 282 Familier. Husene ere, som overalt paa Bornholm af en vaaning, for det meste Bindingsværk; dog ere i senere Tider nogle opførte af Grundmuur. Næsten til ethvert Huus hører et Have. I stedet for Plankeværk indsattes de fleste Have- og Gaardspladser af et Steengjerde, opført af Brokker fra Frederiks Steenbrud. Nogle af disse Gjerder ere af Mands Høide, og give ved deres mørkebrune Farve Byen paa nogle Steder et temmelig skummelt Udseende.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Byens fornemste Næring bestaaer i Handel, Skibsfart og Fiskeri, samt noget Agerbrug. Her er 12 Detailhandlere, 6 Skibsredere og desuden 12 Fiskeqvase-Eiere. De herværende Handlende forskriver intet fra første Haand, men de erholde deres Varer (35) fra Kjøbenhavn, Lübeck, Rostock og Pommern. Udførselen bestaar i Kornvarer, mest Havre og Erter, salt Kjød og Sild, Pottemager-Varer, hjemmegjorte Tøier, samt Brændeviin. Skibsrederne sende deres Skibe paa Fragt i Østersøen, til Norge og Middelhavet. Handelen i Nexø er nu snarere i Af- en i Tiltagende, hvortil Aarsagerne ere dels Mangel paa Udførselsartikler, dels den nuværende saare trykkede Pengemangel, Ikke mindre bidrager det til at formindske de privilegerede Kjøbmænds Handel, at mange der seile paa Kjøbenhavn med Fiskeqvaser og med smaae Fartøier, købe i Hovedstaden Varer, hvormed de ikke alene forsyne sig selv og Bekjendtere, men og drive en liden Handel dermed. I en By, som Nexø, hvor mange leve af Søfart, bidrage denne uberettigede Handel til at formindske de egentlige Handlendes.

Før Krigen havde ellers Kjøbmændenes og Borgernes Velstand i Almindelighed tiltaget, formedelst den forbedrede Havn, hvorved man fik Leilighed til at holde flere og større Skibe, og altsaa til at udbrede Handels-Virksomheden. Havnen var forudm neppe 2 Fod dyb, og paa nogle Steder nærmest Landet var den næsten aldeles tør. Byens Skibe maatte derfor ligge udenfor, stærkt fortøiede, mellem 2 Bolværker, og desuagtet vare de, især under en Storm af N. O., udsatte for at slaaes i Stykker, eller at kastes paa Stranden. Et Par Skibe af nogen Størrelse maatte søge Vinterhavn i Rønne. – For at afhjælpe Manglen paa en nogenlunde ordentlig Havn, blev (36) Kjøbmændene og Borgerne i Nexø enige om, at udvide og fordybe deres Havn. De sammenskjød en Sum Penge og bidroge ved Kjørsel og Haandarbeide til Sagens Fremme. Arbeidet begyndte i 1791 og blev samme Aar fuldført. Da Grunden er en fast Sandsteens-Klippe, har man maatte opbrække og udsprænge Dybet. Herved er opnaaet en Dybde af 6 Fod; Indløbet har derimod, formedelst den langt udgaaende faste Klippegrund, ikke kunnet erholde mere end 5 Fods Dybde, hvilket gjør, at Skibene ikke kunne indtage eller udlosse i Havnen den Ladning, som det ellers var dem muligt. Om Foraaret, da det især er lavt Vande, have de her hjemmehørende og noget dybtstikkende Skibe Vanskelighed med at lægge ud af Havnen. Nu laae der just en Galeas, bestemt til Middelhavet, som maatte i flere Dage vente paa Høivande. Man troer imidlertid at Nexø Havn kan, med ikke saa overordentlige Bekostninger, udvides til at modtage 7 til 8 Fod dybtstikkende Skibe. Det vil nok ogsaa blive en Nødvendighed for Byen, at foretage denne Udvidelse, hvis den ikke skal aldeles undermineres af Svannike – Det fortjener at bemærkes, at Omegnens og flere af Herredets Bønder frivilligen ydede Arbejde og Kjørsel ved Havnearbeidet, og saaledes bidroge til Havnens hurtige Fuldendelse. Det vidner om et rigtigt Begreb hos disse Bønder; de insaae, at deres Kjøbstæds Vel tillige maatte være deres eget.

Reden ved Nexø er god, men Skibene kunne kun ligge der med Fralands Vind. Saasnart Søvinden kommer, maae de her, som overalt ved Bornholm, (37) søge rum Sø. Skibene lette derfor gjerne Anker naar de mærke at Landvinds-Kulingen ophører; især lette de, naar der staaer Torden i Luften, da de ellers kunne overrumples af Søvinden med en stiv Kuling, der gjør det umuligt for dem at lette Ankeret. Kappe de ikke strax, strande de som oftest.

Med Skibsbyggeri fortjene endeel Mennesker sit Ophold i Nexø. Her er vel intet Værft, men ved Havnen bygges dog saavel Skibe, især Fiskeqvaser, som Baade; disse bygges ogsaa i selve Gaardene. I aar er her bygge 3 Fiskeqvaser. Med disses Bygning, saavel som Fortømring m.m., have 10 til 12 Mennesker været i stadig Sysselsættelse, og desforuden nogle Dagleiere. De herværende Skibsbyggere er ikke oplærte i denne Kunst. Almindeligviis pleie de et til to Aar at vandre om med

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

en Tømmermand, Hjulmand eller Træskomager, og erhverve sig derved nogen praktisk Kundskab til Tømmerarbeide. De sysselsætte sig heller ikke udelukkende med Skibsbyggeri, men fortjene deres Ophold eftersom Leilighed gives. Om Vinteren ere de, for det Meste, Hjuulmænd og Kanemagere, som efter Kyndiges Omdømme ere meget vel byggede. Fiskeqvaser skal det i sær være vanskeligt at bygge, da deres Konstruktion maa være saavel tæt, som stærk, deels maa det passes, at Damdækket netop kommer til at ligge i Vandskorpen, naar de have Rummet fuldt af Fisk.

Blandt Haandværkerne ere ingen udmærkede.

Af Snedkere og tømmermænd, hvilke ere forenede (38) gives her 11 Mestere og 4 Arbeidere; 2 Murere, 1 Rokkedreier, 2 Hjulmænd, 1 Uhrmager, 1 Bødker, 1 Garver, 4 Skrædermestere og 2 Arbeidere, Skomagere ligeledes, 2 Pottemagere, 2 Slagte og 1 Bager. Alle øvrige Haandværkere savnes.

I Nexø gives ligesaa lidet, som paa hele Bornholm, noget der kan henføres til Fabrikker paa hele Bornholm, noget der kan henføres til Fabrikker eller Manufaktur. Derimod findes her en Huusflid, som leverer tildeels fortrinlige Produkter. Linned- og Ulden. Huusfliden havde allerede før Krigen ydet en Mængde Tøier, der saavel forbruges i Landet, som udgjorde en ikke uvigtig Udførsels-Artikel; siden Krigen har Bomulds-Tøier, bidraget til at forøge Varenes Forskjellighed. Ved Kapere indbragtes til Landet en Mængde Tvist, der snart satte Hænder og Væve i Bevægelse. Vi har seet af disse i Borgernes Huse vævede Linned-, Ulden, og Bomuldstøier, og nogle af dem vare fortrinlige, at de kunne udholde Sammenligning med gode Manufakturers Fabrikater. – Garnet opvæves ei alene af det qvindelige Huuspersonale, men farves tillige, men Undtagelse af det mørkeblaa og tyrkisk røde, hvilket erholdes fra Kjøbenhavn.

Med Fiskeri sysselsættes her af og til 100 Mennesker; af disse kan dog ikkun 50 ansees som egentlige Fiskere; de øvrige ere tillige Haandværkere, Dagleiery o.s.v. Foruden de 11 her hjemmehørende Fiskeqvaser, af 9 til 18 Alens Kjø, gives her 110 større eller mindre Fiskerbaade, i Almindelighed af (39) 7 Alens Kjø. De have, for det Meste, et Hyttefad, som fastgjøres bag i Baade, og hvori de fangne Fisk indslippes, indtil de kunne afhændes til Qvaserne. Et saadant Hyttefad rummer fra 4 til 10 Snese Fisk. Lax, Torsk, Sild, og nogle Pigvarer ere de Slags Fisk, som jevnligst fanges her ved Landet. Laxen fanges sildig om Efteraaret, eller om Foraaret, Torsken hele Aaret igjennem, Silden fornemmelig om Sommeren fra Juni til September Maanedes Udgang. Laxen føres deels fersk, deels røget til Kjøbenhavn; did bringes ogsaa Torsken levende i Qvaser, dog kun om Foraaret, Efteraaret og om Vinteren, naar Søen er aaben. Om Sommeren falder Torsken om Bornholm løs i Kjødet, og vrages da af Hovedstens Beboere. Fiskeqvaserne hente paa den Tid Torsk fra Fladstrand og Skagen. – Sildene forbruges paa Landet, deels ferske og deels saltede. I de senere Aar har man begyndt at udføre saltede Sild til Sverrig og Kjøbenhavn.

Ved Nexø haves endeel Veirmøller; een af disse er opført af Sandsteen og Kalk. Uden at være Møllebygger, har Møllens nuværende Eier ordineret Bygningen, efter hvad han havde seet andre Steder. Her er intet Sigteværk, da han ikke kjendte til dets Indretning, og ingen havde kunnet oplyse ham derom. Mølleaxlen gik i en meget haard Grønsteen, i Stedet for i Malm eller Jern. Denne Slags Steen forekommer som Findlinger paa det strax ved Nexø liggende Bjerg, Helvedsbakken.

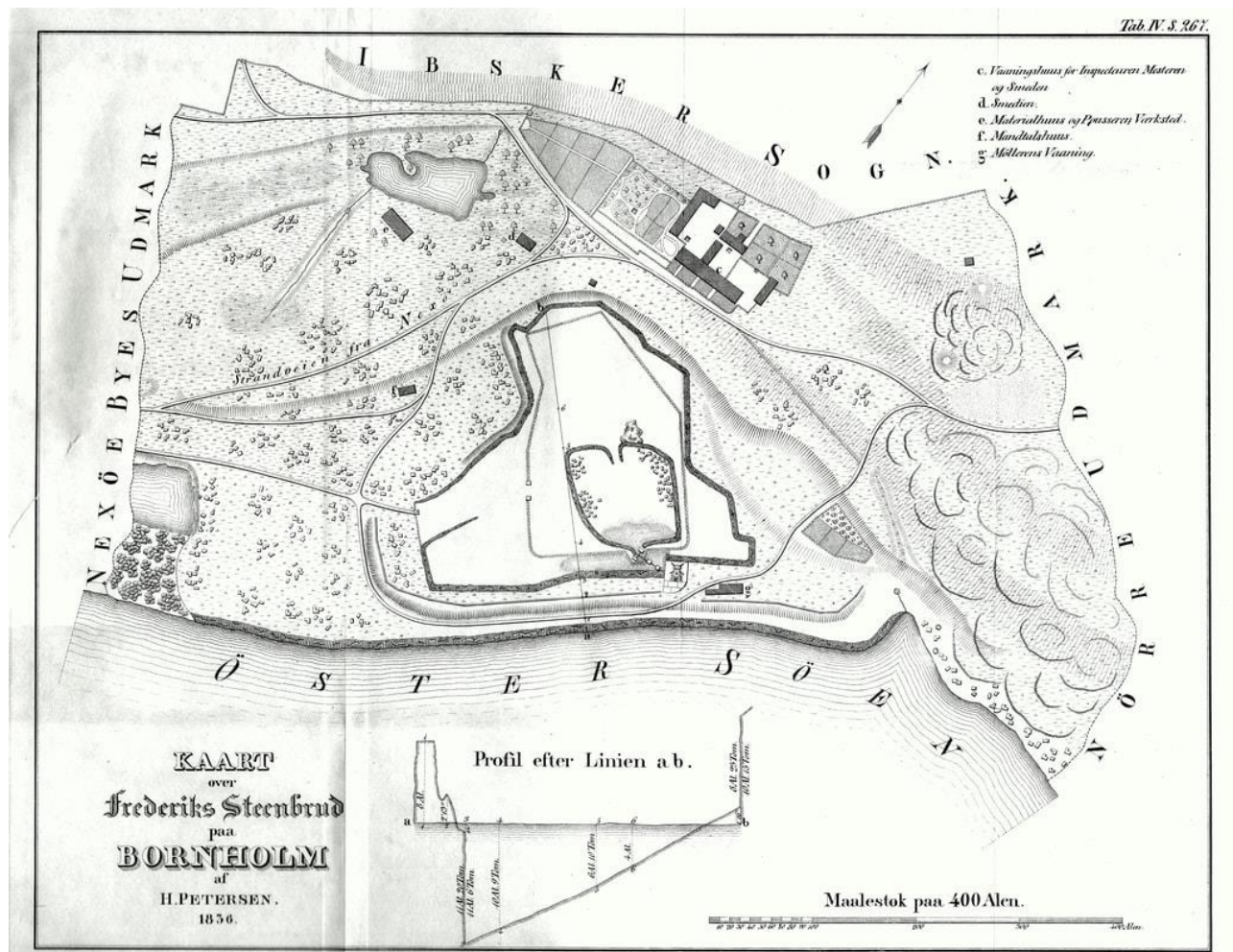
Helvedes Bakken, ved Nexø. d. 9. August 1821
Ole Jørgen (3.1.1786-11.7.1851) tegner,

Stenen var (40) overordentlig haard, og til dette Brug ligesaa tjenlig som Metal. Flere af Landet Møller vare allerede forsynede med Søle af samme Steenart. Møllestenene vare far det tæt ved liggende Frederiks Sandsteens-Brud. Med hensyn til disse bemærkede Eieren, at de, forinden de burde bruges, maae ligge 2 Aar i Luften, for at tiltrække den Fugtighed og Kjølighed, som en Møllesteen bør have, naar Melet ikke skal for hurtigen blive varmt under Malingen. Er Møllestenen brugt i nogle Aar, bliver den for tør, og man maa igjen lade ligge et Par Aar i Luften Enhver Mølle maa altsaa have en dobbelt Steen- Besætning.

De fleste af Nexø Borgerne have noget Jordbrug. Jorderne ligge, som over hele Landet, i Fælleskab. Det Sædskifte, som bruges er: 1) Rug, gjødet, 2) Byg, 3) Erter, 4) Byg, 5) Erter, 6) Byg, og derpaa gjødes til Rug. Nogle, om have et eller andet Jordstykke indhegnet, lægge ogsaa Kartofler i Marken; men man klagede over, at Kartoflerne bleve radeviis opædte af et Slags Markmuus, med meget korte Haler, formodentligen de her paa Landet saakaldte Angelstokker. Gjerderne om disse Løkker ere opførte af Sandsteensbrokker, mellem hvilke Musene have deres Tilhold. – Qvæget tøires ikke, men drives løst omkring paa Græsmarken. Om Aftenen drives løst omkring paa Græsmarken. Om Aftenen drives det til Byen, staaer Natten over i Stalden, og fodres ned Tørt Foder. I Midagsstunden indspærres det i 2 til 3 Timer i et Indelukke, hvori (41) haves Vand. Paa denne Maade fantes en ikke udetydelig Mængde Gjødse.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Næsten paa den hele sydlige Skraaning af et Urbjerg, som fra Nexø strækker sig næsten til Rønne, hvor det pludseligen vender sig mod Norden, hviler (saavidt man har kunnet bemærke) umiddelbart et Sandsteensbjerg. Det hører til den yngre Sandsteensformation i Fløtsperioden, hvilket siden skal vises. – Omtrent 2000 Alen norden for Nexø Havn ligger Frederiks Sandsteensbrud, som nu er bearbejdet i over 70 Aar. 1744 fandt to Arbeidere fra Nexø først Sandsteenslagene, og begyndte at bryde paa det Sted, hvor nu Bruddet er. Af Stenne tildannede de Senneps- og andre Haandqværne. 1753 vendte tilbage til Bornholm, Steenhuggeren Peder Mogensen Nexø, som længe havde opholdt sig i fremmede Lande og for mange Kirker forfærdiget Bild- og Stenhugger-Arbejde.

Han fandt den omtalte Sandsteen meget tjenlig til Bearbejdning, sparede hverken Penge eller Arbejde for at bringe til Dagen de dybere liggende Sandsteenslag, som vare tykkere og bedre. Han underrettede General-Major de Thura, dengang Kongelig Bygmester herom, og denne udvirkede, at der blev 1754 anlagt her for Kongelig Regning et ordentligt Steenbrud. Fra den Tid af er værket stedse drevet for Statens Regning. Udgifterne ere vel ikkun i faa Aar dækkede af Indtægterne; men Underballancen har aldrig været meget stor. (42)

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Frederiks Steenbrud 1918

Stenene blive ved dette Brud inddeelte i

Gulvfliser	2" tykke
Afrakstene	3" 5" tykke
Strakstene	6" 16" tykke
Blokstene	9" 16"

Møllestene, ikke under	7"
------------------------	----

Liigstene, ikke under 72" lange, 36" brede og 4" tykke.

Slibestene kunne kun sielden erholdes, da den Sandsteen her falder er for haard til dette Brug. – Fra 1754 til 1789 er i alt udvundet 284,168 Kubikfod Stene af alle Størrelser, hvilke have været anslaaede til den meget billige Priis 126,343 Rdlr. Samtlige Udgifter beløb sig til 125,551 Rdlr., saa at Værket vel i 31 Aar havde vundet 2792 Rd.; men da ved Slutningen af Aaret 1789 46,766 Kubikfod Steen, af 14,179 Rdlrs. Værdi, endnu vare i Behold, saa havde Værket dengang i rede Penge et Tab af 12,390 Rd. – I de 6 Aar, fra 1801 til 1807 incl., har Afsætningen været:

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Aar.	Blok, Straks og Aft. Kub. F.	Møllesteen St. K.F.	Liigst. St. K.F.	Brockst. Favne	Værdien
1801	2589	25 627	”	74	159 R. 49 Sk.
1802	2295	16 521	”	55½	1182 R. 55 Sk
1803	8464	6 102	3 39	24½	2677 R. 48 sk.
1804	8129	22 733	10113	41	3217 R ” Sk
1805	8876	19 264	20 199	31	3128 R 68 Sk
1806	9027	14 374	13 104	159	3620 R 56 Sk (43)

De tykke Lag ere vel sieldnest, dog viser ovenstaaende Tabel, at 107 Møllestene have været udvundne i disse 6 Aar; og da man nu begynder at sammensætte Møllestene af flere Stykker, saa vil der for Fremtiden kunne leveres et forholdsmæssigt større Antal. Det fortjener ogsaa at bemærkes, at der til den schlesvig-holsteenske Kanals Bygning, fra 1776 til 1784, leveredes fra dette Brud 58,134 Kubikfod Steen, til Værdi 24,222 Rdlr.

Ved Værket er ansat en Inspektør, en Steenhuggemester, en Smed og 50 – 60 Arbeidere. Indtil 1806 arbejdede disse i Dagløn; fra den Tid betaltes Pousseer-Arbeidet efter Akkord. Stenene sprænges med Kiler; Krudt bruger man ikkun, hvor der forekommer haarde og kløftede Stene, som ikke ere brugbare, men alene skulle bortskaffes. De afkilede Stykker føres nu bort paa Træruller, for ikke at være til Hinder i Arbeidets Fremme. Ved Kile og Hammer gives disse Stene en nogenlunde regelmæssig Form. De læsses paa Steenvogne og kjøres fra Bruddet til Pousseerpladsen, hvor andre Arbeidere tildanne Stenene med smaae Hammere, efter Lineal og Vinkel, og derved gjøre dem skikkede til Afsætning. Brokstene kalder man dem, som formedelst deres ubetydelige Størrelse, Haardhed, Revner m.m. ikke kunne bearbejdes. Da det dybeste i Bruddet allerede er langt under Havvandets Overflade, omtrent 15 Alen, saa har man, for at blive af med det tilstrømmende Vand, bygt et Pumpeværk, som drives ved en Vindmølle. Den nuværende Mølle, (44) der er bygt i Aarene 1809 og 1810, efter at den forrige selv havde antændt sig, har 4 Pomper paa to Balanciers.

Sandstenen hviler, som allerede ovenfor er bemærket, umiddelbart paa Graniten. Nogle 100 Skridt Norden for Brudet ved stranden, ligger dette tydeligen sees. Her er Graniten stærkt affaldende og rager kun med enkelte Klippespidsen op af Havet. Paa 2 til 3 Alen nær, kan man se hvorledes Sandstenen nærmer sig til Graniten. Om faa Aar kunne vi maaske vente vigtige Oplysninger om Granitens og Sandstenens gjensidig Forhold, naar Sandsteensbrudet fortsættes lige indtil Graniten; endnu er man omtrent 100 Alen fiernet fra den. Først da kan det vigtige Spørgsmaal afgjøres, om Sandstenen virkeligen hviler paa Graniten, eller om maaske denne blot rager ud over hiin, og Graniten altsaa ingenlunde hører til den ældste, men blot er et Slags Overgangs-Granit, saaledes som nyere kyndige Geognoster paastaa, at være Tilfældet med Graniten paa Harzen. Imod denne Mening synes dog paa Bornholm at tale det Slags Sandsteen, som ikke kan, saavidt Iagttagelserne endnu gaae, regnes til den

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

ældste Sandsteensformation. – Sandstenen stryger fra N. N. V. til S. S. O., og falder fra V. N. V. til O. S. O., under en vinkel af 3° imod Horizonten; dog er Strygningen og Faldet, saavel som Faldets Vinklen forskjelligt, og ovenstaaende Bestemmelse kan ikkun betragtes som Hoved-Direktionerne. En saadan Forskjel i Retningerne (45) kan sees i selve Brudet, endskjøndt det ikke er betydeligt.

I Brudet træffer man de enkelte Sandsteenslag omtrent paa følgende Maader:

Under et 4 a 5 Fod tykt Jord- og Gruus-Dække findes paa 3 a 4 Fod 2 til 3 Tommer tykke Sandsteenslag, 2" a 3" tykke, og som gaae henimod 4 Fod i Dybden. Af disse udvinder man de bekjendte Gulvfliser, som afbenyttes i Mængde paa Øen selv. Under disse tynde Lag komme tykkere 3" til 5" tykke; ogsaa disse Lag gaae 4 Fod i Dybden, og give de saakaldte Astrakstene, som bruges til Udstafering paa Bygninger, til Liigstene o.s.v. Efter Astrakstenene komme 5" til 12" tykke Sandsteenslag, af forskjellig Mægtighed; snart gaae disse Lag 10 Fod, snar 4, ja endog blot 3 Fod i Dybden, alt eftersom det saakaldte Bundlag ligger høiere end dybere. Disse Stene blive sorterede, og bruges til Møllestene, Slobestene, svære Bygnings-Udstafringer o.s.v. Bundstenen er 12" til 18" tyk, temmelig fast; dog meget vel anvendelig til Møllestene o.s.v. Brudet drives nu ikke længere i Dybden end til Bundlaget, man udvider det derimod mere og mere, og især mod Østen, hvor de bedste Stene findes. Dog har man til Forsøg gjenembrudt Bundlaget, der er 12" til 18" tykt og meget haardt, og hvorunder man har truffet 3 Lag fortrinlige Sandstede, der især synes tjenlige til Møllestene. Med Forsøget er man ikke gaaet mere i Dybden; men (46) man har Grund til at formode, at Lagene blive med Dybden bedre; i det Mindste er det hidindtil stedse stadfæstet af Erfaringen. Ethvert Sandsteenslag er ikke eens i dets hele Udstrækning; det bliver slettere, alt som det nærmer sig Jordens Overflade, hvor Lagene enten blive haarde eller formeget kløftede. Da nu hele Sandsteensbjerg skyder fra N. V. til S. O., som ovenfor er sagt, saa er det naturligt, at de bedste Stene findes i Brudets sydøstlige Ende. Alle Lag, i det Mindste de, som ligge over Bundlaget, ere gennemskaarne af Kløfter, der fornemmeligen have to Hovedretninger, nemlig fra V. N. V. til O- S. O., og fra N. til V., til S, til O. Disse kløfter gennemskjære Lagene i temmelig lige Linier, under en Faldvinkel af 75° til 80° . De løskilede Stene erholde derved en rhomboidalsk Dannelses. Men ikke alene disse regelmæssige Kløfter gennemskjærer Lagene, man træffer ogsaa hyppigen andre Kløfter, som gaae i forskjellige Retninger, og ofte svigte Steenhuggerens bedste Forhaabninger. De kaldes derfor Møgrender. Alle Kløftre ere meget smalle, saa man sædvanligen først bliver dem vaer, naar Stenene ere løskilede. Foruden disse Kløfter findes endnu i Steenbruddet to Stokke, af en besynderlig Art. Den ene er ved Brudets nordøstlige Side, det er et, omtrent 6 Alen under Jordens Overflade begyndende, 60 Fod bredt Stykke Sandsteen, af ubekjendt Tykkelse. Denne Steen ligger ikke i Lag, men er optaarnet i en uordentlig bølgeformig Masse, og danner en næsten reen Qvartsklippe; man kan ikke, (47) selv med væbnet Øie, adskille de enkelte Qvartskorn deri; den viser sig som en homogen svag kjødrød i det graae overgaaende Qvartsmasse, hvori dog findes noget Leer, hvilket Lugten tydeligen tilkjendegiver, ved Paaaandning. Ey andet lignende Stykke er ikke langt derfra i Bundlaget. Det er ikke usandsynligt, at dette gaaer igjennem de nederste Lag. Disse Stykker ere ikke alene selv ubrugelige, men Sandsteenslagene omkring dem kunne, for det Meste, heller ikke bearbejdes, fordi de gennemskjæres her i alle Retninger af Arme fra Stokkene, og man har Exempler paa, at de Kiler, som udfylde Lagenes Mellemrum ere, naar disse sprængtes, indstyrtede, og have revet bort med sig flere af de tilgrændsende Lag. _ Jo mere Lagene strækker sig imod Syd, imod Nexø, jo haardere blive de, altsaa og ubrugbarere, man har derfor, indtil i de senere Tider, anseet den hele Strækning mellem Steenbrudet og Nexø for aldeles utienlig til Bearbejdning. Ved nøiere Undersøgelse har man derimod nu fundet, at ved denne Stræknings sydøstlige Deel kommer frem af Havet et meget haardt Lag

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Sandsteen, og taber sig snart under Jordens Overflade. Sammenligner man Steenbrudets saakaldte Bundlags Strygen og Falden med Dettes, saavel som begge Slags Sandsteen med hinanden, saa erholder man den fuldkomneste Overbeviisning om, at det ene Lag er en Fortsættelse af det andet, og at dette Lag netop er blevet det øverste mellem Nexø og Brudet, fordi Havet ikke kunde gjennembryde det, formedelst dets Haardhed; der, hvor (48) Steenbrudet er, blev den øvre løsere Sandsteen beskyttet, ikke alene af dets Dybde, men og af de i Havet udspringende Granitklipper, som modtager de paa denne Kyststrækning saa voldsomme Østen-Vindes Bølgeslag. Undersøgelser, anstillede af Professor Rawert og af Bergmester Steenstrup, have fuldkommen retfærdiggjort denne Mening; de have fundet, under dette faste Lag, mellem Brudet og Nexø, flere ganske fortrinlige og meget brugbare Sandsteenslag. Det øverste Sandsteenslag i Nexø Havn er af samme Slags haarde Steen; og det er allerede bemærket, at det derfor kostede saa meget Arbeide at gjennembryde dette, da man for nogle Aar siden udvidede Havnen.

Af Beskrivelsen over de forskjellige Slags Sandsteen, som forekomme i Steenbrudet og i Omegnen, vil det sees, at denne Sandsteen hører til den yngre Fløtsperiode. – Man træffer Sandstenen i selve Brudet af mangfoldige Farver: hviid, graa, rød og guul ere de fortrinligste Farvespil. Øverst viser sig de 2” til 3” tykke Sandsteenslag af smudsig hviid og guulstribet, ofte ogsaa guulagtig rød, alt eftersom det overalt herskende leeragtige Bindemiddel er i større eller mindre Grad blandet med Jernokker; man bemærker meget tydeligen i det almindeligen i uforholdsmæssig stor Mængde forekommende Bindemiddel de enkelte meget smaae, omtrent $\frac{1}{4}$ Linie store, Qvartskorn. Glimmer findes vel i denne Sandsteen, men dog ikke i saa betydelig Mængde, som man skulde (49) formode af dens Naboskab med Urbjerget, hvilket dog selv ikke indeholder megen Glimmer. Disse øvre leeragtige Sandsteenslag ere meget løse, da de stedse have været udsatte for Luftens Paavirkning Under disse Lag viser Stenen sig allerede regelmæssigere og mere ordentligen dannet. Mængden af det endnu stedse lerige Bindemiddel aftager, derimod vise Qvartskornene sig i større Forhold; Farven bliver jevnere, almindeligen blegrød, tabende sig i det lysegraa, hele Massen er eensformig og vidner om en rolig Bundfælding. Ogsaa i denne finder man hist og her enkelte Glimmerblade, og paa et Sted saa vi endog en liden Feltspath Krystal. Denne Sandsteen er fastere, end den øvre, men dog ikke haard. Paa disse her beskrevne Lag følge i Dybden, lige indtil Bundlaget, de tykkere 6” til 18” mægtige Lag; den hyppige og hurtig afvekslende Farveforandring taber sig men Sandstenens Korn og Bindemidlets Mængde er forskjelligt; de sværeste Lag have de største Korn og det mindste Bindemiddel; Stenen bestaaer af smudsigrøde, sædvanligen henimod en Linie store Qvartskorn, som dog saaledes tabe sig i hverandre, at de udgjøre Hovedmassen dog ikke Bindemidlet, som i de Lag, der ligge mere i Dagen. Her er det Leret, som næsten i alle Bornholmske Sandsteen. De afvekslende tyndere Lag, hvor dog intet er under 6” have et finere Korn, Qvartsen ligger mere insoleret i Bindemidlet, og ere tildeels ikke afrundede, men synes endnu at have Hjørner og Kanter, som stemme overeens med uddannede Qvartskrystaller. Farven er (50) hvidagtig, overgaaende i det lysegraa og smudsig blegrøde. Glimmerblade sees sielden i det. Vi fandt dog ogsaa her en liden Feltspath Krystal. Alle disse Lag ere faste og af middel Haardhed, hvorfor de ere fortrinlige til Bearbejdning. Det saakaldte Bundlag endelig (af de under dette liggende Lag kunde vi ikke erholde nogen Prøve) er af en mere qvartsagtig og meget haard Steen; de smudsig kjødrøde Qvartskorn tabe sig saaledes i hverandre, at man ikke kan bestemme deres Størrelse; og kun hist og her seer man lidet lerigt Bindemiddel, hvilket man tydeligen mærker af Lugten, ved Paaaandning. Dette Lag udgjør, som ivenfor er bemærket, Strækningen imellem Brudet og Nexø, hvorfor denne er her overalt temmelig eens, med den

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Undtagelse, at den har paa nogle Steder, ikke langt fra Byen, et mere lerigt og tillige jernblandet Bindemiddel.

Man har allerede længe havt den Idee, at forskaffe Nexø Havn i Frederiks Steenbruds-Grube. Det kan ikke nægtes, at denne Idee, ved første Øiekast, har noget meget tillokkende, da her alt findes et dybt og rummeligt Bassin; men ved nærmere at undersøge det, har man fundet, at, om et Havneanlæg vel ikke her var aldeles umuligt, saavilde det dog være forbunden med saamange Vanskeligheder og Bekostninger, at disse ingenlunde kunde erstattes af de af Haven forventede Fordele. Den Vold, Havet ved stærk Paalands-Vind udøver mod denne Kyst er Aarsag til Planens Misheld. Da man 1754 begyndte med Brudets Drivt, var Strækningen mellem (51) dette og Havet af ubetydelig Høide. En Følge deraf var, at med stærk Paalands-Vind bleve Arbejderne i Brudet besværede af de overskyllende Bølger og Gruben fyldtes. Man maatte derfor være betænkt paa at opkaste en Dæmning, og hertil gaves god Leilighed, ved at afbenytte den Jord og de Brokke, som maatte opkastes, for at komme til de gode Sandsteenslag. Paa denne Maade er Tid efter anden fremstaaet en Dæmning, som nu er af 16 Fods Høide og 7 til 8 Favnes Brede. Uagtet dette skænker Havet med Paalands-Vind, og om Efteraaret og Vinteren, over, og bryder næsten hvert Aar Huller i Dæmningen. Heraf kan man danne sig et Begreb om Bølgenes Magt paa denne Kyst. Med denne Havets Voldsomhed for Øine, vil man letteligen kunne indsee Besværligheden, om ikke Umuligheden, af at anbringe paa en Sandsteens Klippegrund, der ikke tillader Pæles Nedramning, Moler eller Dæmninger, for at modtage Havets første Anfald. End ikke nedsænkte Steenfliser kunde sikres et fast Leie, da intet Pæleværk kunde understøtte dem.

Strax ovenfor Brudet har Inspektøren, Mesteren og Smeden deres Boliger. Da de ligge meget høit, nyder man herfra en viid Udsigt over Havet og over Nexøs yndige Omegen. Urbjergets høie Knolde forhindre at Christiansø. Tæt til Inspektørens Bolig støder en betydelig Have, deelt i to Afdelinger. Den første og ældste, indeholde en Mængde Frugttræer, er anlagt af de forhenværende Inspektører, men meget forbedret af den nuværende. (52) Den forener det Nyttige med det Behagelige, smukke Anlæg med en vel anvendt Benyttelse af Jorden. Et Stykke var besaaet med Valmue, en paa Bornholm sjelden Plante. Denne Planter Dyrkning vilde sikkert meget udbrede sig paa Landet, dersom man havde en Oliepresse. Af Mangel paa Presse kan Frøet nu ikke afbenyttes. – Frugttræerne stode i god Væxt; dog ere de udsatte for N. V. Vindene, som her ere de farligste. Midt i Haven staaer nogle, i det Mindste 7 Alen høie, Lærketræer, som først 1809 vare udplantede. Ikke langt herfra er en Brønd, med meget godt Vand. Den er hvælvet, udhugget i Sandsteen og indfattet med 4 store Sandsteens-Plader, forbundne ved Jernskruer. Brønde med denne saavel pyntelige som varige Indfatning saae jeg siden rundt omkring i mange Bøndergaarde. Her var tillige nogle Bistader, som stode i smaae med Vand fyldte Sandsteens-Kar, for derved at afholde Myrerne. I Nexø saa jeg i flere Haver lignende Indretninger, dog vare Fødderne der omviklede med Uld. Staderne bleve saaledes aldeles utilgængelige for Myrerne, om endog Vandet udtørredes i Karene. – Havens anden afdeling var alene bestemt til Kjøkkenurter. Halvdelen var besaaet med Kommen, det øvrige med Kartofler og Kaal. Her er neppe en Spade Jord over Sandsteens-Klippen. I tørre Sommere maa derfor vandes meget.

Akselbær (røn):

Ikke langt fra Vaaningshuset havde, i 1805 Inspektøren, saavel som Mesteren og Smeden, (53) erholdt udviist et Stykke Udmarksjord til Opdyrkning. Inspektørens Log var 10 Tdr. Land stor. Den var indhegnet med Steengjerder og Jordvolde. Paa den ene af Siderne stod en Pilehække. Ved Grøften var plantet Axelbærtræer (røn). I forrige sneefulde Vinter havde Musene afgnavet Barken, saa at Stammerne nu stode uddøde. Rødderne fremskjøde imidlertid nye Skud. Ask var ogsaa plantet her. Disse havde staaet sig.

Sædfølgen var: 1) Kartofler, gjødede, 2) Byg, 3) Kløver, 4) Hvede, 5) Erter, 6) Rug. Derpaa gjødedes paa ny til Kartofler. Af dette sees strax, at her er en fuldkommen Vexeldrift, den første i sit Slags paa Bornholm. – Rugen stod bedre end Bøndernes gjødede. Agrene vare ikke saa smalle, som ellers er almindeligen paa Bornholm, men de havde samme Brede, som de øvrige Sædearters Agre. Et Stykke af Rugmarken var besaaet med Kommen. Hveden stod godt; den var dog

hist og her bleven gul paa Bladenes Spidser, og hvis ingen fugtig Sommer indtraf, kunde neppe ventes god Hvedehøst. Kløveren var for endeel mislykket. Paa den sletteste Del af Ageren vare Kartofler og Vikkehavre til at slaae grønne. Af den gjødede Kartoffelager var ogsaa et Stykke besaaet med Vikkehavre, der ligeledes sloges grøn; et andet, men udgjødnet Stykke, bar Boghvede. I forrige Aar havde denne Plante staaet paa samme Sted; men dengang blev den nedpløiet, for at forbedre Jorden. Ogsaa fandtes her et lille Stykke med Krap. Inspektøren beklagede, at han (54) ikke havde nogen Mølle til at male den paa. Jorden bearbejdedes med en engelsk Plov. Denne synes at vinde Bifald. En Borger i Nexø havde allerede bestilt en lignende, og flere vilde gjøre det Samme. Kartoffelplov bruges her ogsaa. En Exstirpator havde Inspektøren i Sinde at anskaffe sig.

Paa disse 10 Tønder Land, og desuden paa 4 andre, beliggende paa en nærliggende Bondegaards Lod, og hvi saaes Havre, holdes 4 Køer og 2 Heste, som den største Deel af Aaret staae paa Stald.

Af dette her fremsatte sees, at denne Jordlod drives af en ikke almindelig Landmand, og efter en Fremgangsmaade, der endnu sjeldnere. Kundskab om Jordbrug er her forenet med en forstandig Iver efter at skride frem paa den Bane, som i de sidste to Aarti heldigen er begyndt, saavel af danske som udenlandske Agronomer. – Det bornholmske Agerbrug har alt meget ved sig, som vil gjøre Overgangen til dette fuldkomnere Agerbrug let; det kan derfor ikke være nogen Tvivl underkastet, at det jo vil finde Fremgang her paa Landet, naar Landmanden først er sat i den Stilling, at han kan have fri Raadighed over sin Jordlov, det er, naar Udskiftningen kan bringes istand. Naar man veed, at denne Jordlod for 10 Aar siden udgjorde endeel af Bornholms Udmark; naar man seer, at Jordsmonnet ikke er med det bedste, og derpaa betragter den Afgrøde, som i Aar stod paa Lodden, saa bærer man ingen Tvivl om, at hele Bornholm, med i det Mindste 1/3 af dets (55) nu udyrkede frugtbare Udmarker, kan om kort Tid komme til at ligne denne Jordlov, og dette vil skee naar man blot vil, det skal skee.

Den Mand, der har givet et saa skjønt og lysende Mønster, er Landvæsens-Inspektør Petersen.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Paa Mesterens og Smedens Lodder dyrkes ogsaa Kartofler. Disse lugedes med Haanden, og Køerne vare vandte til, naar de om Eftermiddagen kom hjem fra Udmarken, at vente uden for Gjerdet paa at man udkastede det opruskede Ukrud til dem.

De Faar, vi saa vandte her omkring, vare middelmaadige, og intet Spor kunde mærkes til nogen forbedret Race. Siden Krigen har de sorte Faars Antal meget tiltaget, saa at den halve Flok nu er sort. Man blander den sorte Uld med den hvide, til graat meleret hjemmegjort Tøi. Faarene klippes om Høsten og ruskes om Foraaret, men sjelden levne Tornene noget til Ruskning. Svineracen er paa denne Kant af Landet høibenet, høirygget og kort.

Imellem Nexø og Frederiks Steenbrud hæver Landet sig, som overalt paa Bornholm, betydeligen op fra Havet. Man seer her, som ogsaa Sonden for Byen, tydelige Spor af at Havet fordum har overskyldet disse Strækninger. Ikke langt fra Stranden, paa venstre Side af Veien til Brudet, viser sig en lang Revle, af Bølgerne tilrundede, nu mosbegroede Stene; højere oppe, mellem to Skraaninger, ligger endnu en anden lignende Revle. Paa mange Steder paa Bornholm findes andre Mærker paa, at Havet fordum der har fremvæltet sine (57) Bølger, men dog ingen Steder tydeligere end her. At Havet gradeviis har aftaget, kan man ikke drage i Tvivl ved at see dette; men, naar er skeet? og om det skeer endnu? ere Spørgsmaale, der ere ligesaa vigtige for Geologen, som for Naturforskeren, at erholde besvarede.

Anders Celsius, malet af Olof Arenius (1701 – 1766).

Som bekjendt, er der skrevet meget for og imod den Hypothes om Havets, og især Østersøens, Aftagelse. Det var den svenske Lærde, Andreas Celsius, Professor i Upsala, som, 1744, først fremstod med den Paastand, at Havet har fra umindelige Tider aftaget; at det aftager endnu, og at man kan anslaae denne Aftagning til 45 Tommer i et Aarhundrede. Efter denne Paastand skal Østersøen om 2000 Aar ikke mere være til. Denne Mening fandt mange Modstandere, og der reiste sig imellem disse og imellem dem, som var indtagne af Celsius's Mening, iblandt hvilke vare berømte Lærde, hæftig Strid; en Strid, som de svenske Stænder end ikke fandt under sin Værdighed at deeltage i. Paa begge Sider fremførtes Beviser, som ikke syntes at kunne omkastes, og Kjendsgjerningen er det, at Havet virkeligen paa nogle Steder aftager; men det tiltager igjen paa andre Steder. Det aftager saaledes i den nordlige Deel af den botniske Bugt, men tiltager igjen

i den sydlige Deel af Østersøen. Da det imidlertid er imod Naturens Love, at Vandet kan staa høiere paa det ene sted end paa det andet, saa have de nyere svenske Lærde antaget, at hele Sverrig langsomt (57) hæver sig i Veiret, fra Frederikshald til henimod Åbo og maaskee hen til Petersborg.

At Havet har aftaget omkring Bornholm have vi allerede bemærket; men naar? Dette maa være skeet før Nordens Historie blev til. Nu aftager det ikke mere. Af Aftagelsen vel maa være ældgammel, men nu er ophørt, dette troer vi bevises af de Bautastene, som staa langs med Stranden. Naar de ere satte,

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

derom haves ni ingen Tradition, og, at de staae nær ved Stranden, beviser, at Havet ikke kan have skyllet hen der i Hedenolden. Ingen af Kystboerne veed heller at fortælle noget paalideligt om Havets Aftagelse om Bornholm. – Omkring den Ø synes Østersøen saaledes at være i en Slags Ligevægt.

Det er allerede forud bemærket, at Urbjergene begynde omtrent 3000 Alen Norden for Nexø. Den meget haarde Granit bestaaer her af megen kjødfarvet Feltspath, en til to Linier stort, af omtrent ligesaamegen, men mindre, smudsigrød og graa Qvarts, samt af noget lidet sort Glimmer, som er jevnt udbredt over den hele Masse. Endskjøndt Klipperne ikke ere her saa høie, gaae de dog meget skraae ned mod Havet, og ved østlige Vinde er Havets Brænding meget stærk. I den Henseende udmærker sig den saakaldte Maltqværn, en tæt ved Stranden af Havet opstaaende mangelkantet Klippe, gennem hvis Aabninger og Hulheder Bølgerne trænge sig men en sønderlig eensformig Lyd. Noget længere hen, ikke langt fra Søen, ligger en af Bølgerne afrundet uhyre stor Granitblok, Kjødstenen kaldt. Over Jorden er den 15 Alen lang, 8 Alen bred og $4\frac{1}{2}$ Alen høi, efter dens Dannelse at dømme, kan man vel antage, at det Halve af Stenen ligger skjult under Jorden, saa at den indeholder 8640 Kubikfod. Den bestaar af samme slags Granit, med noget Kobberglans og Kobbergrønt; paa et Sted viste sig endog noget Malakit. I ældre Tider har man anseet denne Gang for meget lovende, da ansaae alt det guultglindsende deri for Kobberglans; men der er indsprængt i Gangmasse megen messingguul Glimmer og, som det synes, Svovlkiis. – Denne Egns Granit bliver ofte gjennemsat med Qvarts og Feltspaths Stykker, som dog almindeligviis ere meget smalle og urene, dog forekomme i Nærheden af Stranden nogle to til tre Alen brede djerpe Qvarts-Gange, saaledes f.eks. ved Korrehøi.

Noget over en halv Miil Nordvest for Nexø ligger den Deel af Høilyngen, som benævnes med Navnet Paradis og Helvedes Bakkerne. Veien dertil fører afvejlende over Agre og Enge, samt smaa Skovstykker. Jordbunden er kun maadelig, et mager Sandleer; Kornet stod heller ikke godt. Paradis og Helvedes Bakkerne ere to vidtstrakte Granitbjerge, med en temmelig stor Bjergflade i Midten. Næsten overalt sees den nøgne Klippe, og hvor den er bedækket med Jord, er Laget meget tyndt og bestaar blot af forvitret Granit. Paradise Bakken er (59) ligesom efter Længden kløvet fra N. til S., og begge Dele adskilte ved en ikke meget breed Dal. Den vestlige Side bestaar af lodrette temmelig høie Klippevægge, hvor en Busk eller Træ hist og her har fæstet Rødder i Bjergsiden, og hvor et fremstaaende Klippestykke har givet Plads til en Høgs Rede; utilgængelig for Mennesker. Paa den anden, den østlige, Side er Bjerget mere skraat og knudret. I Dalen er en Tørvemose. Her havde endeel Udbyggere forenet sig i Fællig at skjære Tørv. Mosens Dybde er forskjellig; hvor man nu grov, var den 3 til 4 Alen dyb; men det var og det dybeste Sted. En Mængde Stammer af Eeg, Elle, Hassel, Birk og Gran laae uordentligen om hverandre. Eegen var sort; Fibrene kunde tydeligen sees; Den kan alene bruges til Brændsel, da den tør bliver fuld af Revner. Birken var saa blød, at den kunde udtværes mellem Fingrene. Endeel Hassel-Rødder findes her ogsaa. Herved betegnes Aarstiden, paa hvilken disse Træer ere kuldkastede. Foruden disse Levninger af Træer bestaar Massen af almindelige Tørveplanter. Under Tørven laa et Lag Sand, der er meget afrundet, og synes at bære Præg af Havet. – Tørvens Behandlingsmaade var den almindelige over hele Landet brugelige Pludring.

Den høieste Spidse af Paradis Bakken rager omtrent 90+ Alen over Havets Overflade.

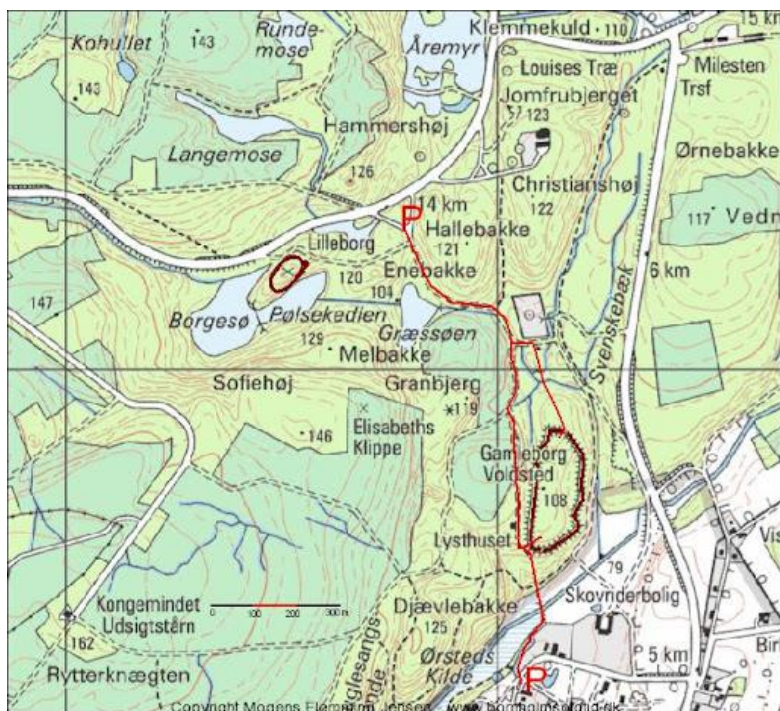
Tila europea grandifolia.

Mange større eller mindre Qvarts- og Feltspaths-Gange gjennemsætte her i forskjellige Retninger Graniten, der, ligesom ved Stranden, skyder (60) stærkt ind mod O. S. O. – Paa en af Paradis Bakkens højeste Spidser fandt jeg en vantreven *Tilia europea grandifolia* (Sommer-Lind).

Sydlig for Paradis Bakken ligger Gamleborg, en fritstaaende temmelig høi Bjergknold. Dale adskille den fra de omliggende endnu højere Bjerge. Paa Spidsen af denne Knold seer man Levninger af gamle Kampesteens Volde, som have omringet Bjergfladen. Paa den sydvestlige Side er en snoet og meget bred Opgang. De lave Enge og den endnu tilværende Sø vidne om at Gamleborg forud har været omflydt med Vand. Hvem denne Brg har tilhørt, eller naar den er ødelagt, ere Spørgsmaale, man forgjæves gjøre Omegnens Beboere.

End ikke et Sagn eller en Tradition herom haves; men ældgamle maa disse Levninger være, i det Mindste længe før denne Tid, da Krudtet begyndte at bruges her i Norden; thi hvor stærk end Bjergets særskilte Beliggenhed og bratte Sider gør en Fæstning, her anlagt, imod den med Kaarden i Haanden stormende Fiende, saa svag og intetsigende er den nu, da de omliggende og højere Bjerge aldeles beherske den; maaskee ogsaa Gamleborgs Ødelæggelse skriver sig fra den Tid, da Ildsvælgenes Brug blev mere almindelig i Norden. – I et Manuskript, som findes paa Universitetets-Bibliotheke i Kjøbenhavn, og er skrevet 1624, siges at landets Indbyggere her skulle have havt deres tilflugt, naar Fiender vare forhaanden, og at de da bortdreve dem med smaa (61) Haandstene.

Gamleborg Gamleborg er den ældste stenbygning vi kender på Bornholm. I vikingetid (750-1050 e.Kr.) og tidlig middelalder (1050-1150 e. Kr.) var den centralt beliggende borg øens hovedfæstning

og kongsborg. Det vides ikke med sikkerhed, hvem der opførte den 27.000 m² Store borg på den 270 x 110 m. store klippeforhøjning i Almindingen. En engelsk rejseberetning fra omkring år 890 fortæller, at Bornholm på den tid havde sin egen konge, måske var han Gamleborgs grundlægger. Mere sikkert er, at borgen var i brug i såvel Kong Harald Blåtands (940-986) og Knud den Helliges (1080-1086) regeringstid. Gamleborg har flere byggefaser. Udgravninger i 1951-55 viste, at borgen er grundlagt i vikingetiden. Udformningen har rødder tilbage i jernalderens folkelige tilflugtsborge, som blev benyttet i

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

ufredstider. Oprindeligt bestod befæstningen af en massiv kampestensvold med jord og ler, som blev taget fra den store borgplads. Mod nord og syd var der portåbninger, som på ydersiden var forstærket med voldgrave og ydre volde. Selve borgpladsen har naturligvis huset forskellige bygninger til det faste mandskab og deres forråd. I nordvesthjørnet ses et mindre vandhul, som sikrede borgens vandforsyning. Den borg som ses i dag er mest resultatet fra en omfattende modernisering af borgen i den tidlige middelalder omkring år 1100. Langs ydersiden af den gamle vestvold blev befæstningen forstærket med en 275 m. lang, 2 m. bred og indtil 6 m. høj massiv stenmur. Et vagttårn rejstes muligvis på toppen af den gamle vold mod nordvest og volden ved nordporten blev udvidet til dobbelt bredde. Mod syd blev den gamle indgang tilmuret og erstattet med en ny, større og sikkert stærkt bevogtet kvaderstensopbygget portåbning i borgens sydvestlige hjørne. Hjørnesteene i den nye portåbning er af den specielle blå limsten, som stammer fra Limensgade 8 km. syd for borgen, og en udgravet kalkovn på borgarealet vidner også om det omfattende byggeri. Hvorfor Gamleborg blev opgivet vides ikke. Måske blev borgen med tiden for stor at forsvare? Intet tyder på, at borgen blev opgivet som følge af fjendtlig ødelæggelse. Praktiske hensyn må have vejet tungt, da borgen, kun kort tid efter ombygningen blev opgivet og omkring år 1150 flyttet til Lilleborg i Borresø ca. 700 m. nordvest for Gamleborg. Når du i dag besøger Gamleborg ledes du fra nord og syd frem til borgen ad gamle, dybt nedslidte hulveje. Området har siden 1821 været fredet, og borgens naturlige forfald søges begrænset gennem løbende restaureringer. Bevoksningen på området holdes også nede – både af hensyn til ruinerne og de besøgende, men også fordi området rummer adskillige sjældne planter som i kraft af den upåvirkede jordbund har et fristed

Videnskabernes Selskabs Kort over Bornholm lærer os, at imellem Gamleborg og Paradis Bakken findes Porcelainsjord; men det er ikkun paa Kortet, den findes. Granitlagene falde her fra N. til S., under en Vinkel af 70° til 80°, og bestaae, ligesom Paradis Bakken, af en gneisagtig Granit.

S. S.O for Paradis Bakken ligger Helvedes Bakken. Den bestaaer af forskellige Bjergknolde, begroede med Lyng og Ener. Nogle af disse Knolde ere af en anseelig Høide; og paa den Høieste, over 200 Fod over Havet, stod under Krigen en Telegraph, hvorfra holdtes et skarpt Udkik efter forbiseilende Skibe, hvorom Kaperne i Nexø Havn strax varsledes.

Fra disse Høider haves et henrykkende Syn ud over Sønder Herreds flade Strækninger. Imod S. O. sees Nexø, hvor Husene, de mange med Frugttræer fyldte Haver, Skibsmasterne og Møllerne danne et net Parti; længere hen imod Sønden fremskinner Snogebeks hvide Flyvesands Strækninger skarpt afstikkende imod Havets blaa og Markens grønne Farve. Den vidtstrakte Slette mellem (62) Stranden og Bjergene ere besaaede med Bønderboliger, gjennemskaarne af Lunde og træbegroede Markeskjel, og fyldt med Ceres's rige Skatte. Boets og Povels hvide Kirketaarne fremrage mellem alt dette, som ledende Visere paa denne vildsomme labyrintiske Synskreds.

Helvedes Bakken bestaaer af samme Slags gneisagtige Granit, som Paradis Bakken. I Dalene. Skottedamsdal og Gryden, ved Bjergets vestlige Side, findes flere betydelige Ferltspath og Qvartsgange, hvoraf nogle synes at være temmelig rene.

Klipperne heromkring, og senere hele Landet igjennem, ere overalt begroede med forskellige Lavarter; især bemærkede vi: Lichen saxatilis Lin. – Parmelia saxatilis Ach - Lich. ventosus Lin – Parm. ventosa, Ach – Lich pusulatus Lin – Gyrophora pustulata – Lich. stellaris Lin – Lichen

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

phylades – Lich calcareus Lin. Lichen glabiferus Lin – Lich. ciliaris Lin. Disse Lave bruges endnu af Nogle, især vestlig paa Landet, til Farvning; men i Almindelighed ere disse fortreffelige Lavers Brug og Anvendelse i Farverierne ikke kjendt paa Bornholm saaledes, som den burde være.

I Gudhjem traf vi siden en Kone, der selv farvede med Lavarterne. Hun laae nemlig Laven først i Vand, for at blødes, som den derpaa i den Masse, som blive tilbage efter Brændeviins-Afklaringen, og kogte det Hele i en Time. Den herved frembragte farvede Masse lagde hun derpaa lagviis med (63) Garnet, og kogte det; jo længere Kogningen varer, jo mørkere bliver Farven. Efter Kogningen tørres Garnet, og derpaa udskylles det.

Saafermt Landets Indbyggere ret kjendte disse Lavartes Værd, da vilde de blive et ikke ubetydeligt Hjælpemiddel til den fattigere Almues Underhold, og for de Handlende vilde de udgjøre en ikke uvigtig Handelsgreen. Som her, saa i Norge, have disse Lavarter været fra ældre Tider af Almuen brugte til at farve med; men det er især siden 1785, at man der blev mere opmærksom paa dem, da Skotlæderne, som vare de første, der kunstmæssigen anvendte Laverne i Farverierne, sendte Kommisionairer omkring i Norges Stifter, med Prøver af de forskjellige Sorter Laver, deels for at opmuntre Indbyggere til Indsamling, deels for, ved Prøvers Fremvisning at forebygge Feiltagelser. I Begyndelsen Indsamlingen skete, solgtes Laverne af Bønderne til Kjøbmændene for 19 pz. Lpd.; men noget før Krigens Udbrud vare de alt stegne til 5 Mk. Lpd., og endda havde Kjøbmændene betydelig Fordeel. I en Tid af 6 Aar udførtes fra Christianssand, Flekkefjord og Fahrsund 2,239,685 $\frac{3}{4}$ Pund, som indbragte 145,234 Rd. 71 Pz, og hvoraf den fattige Klasse af Indbyggerne, paa hine Strækninger, havde for Indsamlingen fortjent 88,408 Rd. 84 Pz. Mange Fattige bleve derved hjulpe i Næringsvei, nogle endog i nogenlunde Velstand. – Lavarterne ere nu blevne sjeldnere ved Norges sydlige Kyster; nogle (64) Steder laden man sig endog ved Reb nedføre af Fjeldsiderne, for at afskrabe de paa disse voxende Lavarter.

Englænderne have derfor udstrakt deres Søgen efter Lavarter til Sverrig og Rusland. Bornholms liden Størrelse har gjort, at landet hidtil har undgaaet deres Opmærksomhed, og endnu besidder en Indtægtskilde, der rinder næsten urørt, men tilgængelig for enhver, som vil gjøre sig den Umage, at øse af dem; og denne Øsning vil være lønnende. – Da denne Bog muligen bliver læst og nogle Bornholmere, der kunde finde, at det var Umagen værd, at gjøre Forsøg paa at bringe de forskjellige Lavarter i Handelen, vil vi korteligen fremsætte, hvorledes man bedst indsamler Laven, og hvorledes man kan forædle den.

I, eller strax efter Regn, indsamles Laverne De lav arter, som danne en Skorpe paa Klipperne, f. Ex. calcareus, kunne ikke indsamles til anden Tid, og afskrabes med en gammel Kniv, et stumpt Jern, eller dertil indrette Jernskraber; de Lavarter derimod, som danne Blade eller smaae Buske, kunne afplukkes med Hænderne. – August Maaned er den bedste Indsamlings-Tid. Da man vil have bemærket, at nogle Lavarter, især Lichen tatareus, voxe meget langsomt, og Klipperne derved muligen ganske blottedes for dem, bør Indsamlerne ikke afskrabe hele Planten, men lade de inderste Skjolde blive tilbage.

Naar Laverne saaledes ere afskrabede, bør de bringes til Hovedindsamlerne, Kjøbmændene i Stæderne, og af disse, forinden de sendes i Handelen (65) rensen saameget mulig i koldt Vand fra fremmede Dele, skylles hurtigt og tørres i Skygge. Er Veiret ikke tørt, maa de omkastes og i alle Tilfælde ikke henligge fugtige i store Dynger, ellers bedærvs de.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Lichen saxatilis Lin.

Parmelia saxatilis Ach

Lich. ventosus Lin

Parm. ventosa, Ach –

Lich pusulatus Lin –

Gyrophora pustulata –

Lich. stellaris Lin –

Lichen phylades –

Lich calcareus Lin.

Lichen glabiferus Lin –

Lich. ciliaris Lin.

Strandvejen fra Nexø til det derfra 3 Fjordingvej liggende Fiskerleie Aarsdale, gaaer næsten stedse over vilde, nøgne, eller blot med et tyndt Jordlag bedækkede Klipper; nedflydende Bække danne hist og her Baads-Havne for Fiskerne.

De meget tykke Lag ere næsten styrtede paa Hovedet, og skyde, som det synes, ind mod O. S. O under en Vinkel af 80°; dog er det vanskeligt med nogen Nøjagtighed at bestemme Granitens Strygende og Faldende.

Aarsdale er et af Bornholms ikke ubetydelige Fieskerleier; Bygningerne ere vel vedligeholdte. Berømt er dette Sted formedelst sit ypperlige Gruus, der sendes hele Landet rundt til Bygningsbrug. Dette Gruus bestaaer af de ved Granitens Forvittrings tilbageblevne Qvartskorn. Man finder dem fra Knappenaals-Hoveds til en Valnøds Størrelse; ethvert Slags ligger ved Stranden for sig, og det meget skarpt afsondret, saa at man kan afhente i Skibsladningsviis af dette Gruus, og af hvilken Fiinhed eller Grovhed man vil, uden dertil at bruge Harpen. En lille Bæk, som kommer ned fra en nærliggende Dal, har dannet sig en flere Alen bred og over en Alen høi Seng, hvis Bredder ere saa fuldkomment dosserede, som om det var skeet ved Kunsten. (66)

I denne Egn er det meget brugeligt at fattige Folk anvende Tang til Brændsel. Vi saae dem saaledes ved Aarsdale i Færd men at tilberede Tangen til dette Brug. *Fucus vesiculosus* (Bændeltang), anden Sort har vi ikke truffet over hele Landet, skjønt *Zostera marina* (Græstang) ogsaa, men mindre hyppigen, skal forekomme, hentes fra Stranden og udbredes tyndt paa Steder, hvor man er sikker for at Høivande ikke skal naae op. Her vendes Tangen to Gange, og derpaa, vel gjennemtørret, hjemføres den. Man anseer det tjenligt for Brændsel-Tang, at den gjennemregnes, før den skal bruges, og endnu bedre, om den kan ligge paa Marken en

Vinterover, og saaledes udsættes for Veirligets afvexlende Indflydelser, dog fugtig, da de saltagtige Dele, som vedhænge Tangen, tiltrækker Atmosfærens Dunster. – Ene brænder Tangen ikke; men noget Lyng, Spaaner, o.d.l. maa til, for at ildne op. Den giver megen Varme og brænder længe. I Drøielse ansees den for at være lige ed samme Vægt af Lyng. – Tang-Røgen er meget stærk, ubehagelig og giennemtrængende; vanskeligt er det, at faae denne Stank ud af Klæderne. Hvor

ubehagelig denne Rød end er, saa har man dog ikke sporet paa Bornholm dens skadelige Virkning paa Vegetationen, saaledes som man andetsteds, især paa Vestkanten af Norge, vil kjende til. Iblandt Kjøbstæderne er det især Nexø, hvor man mest brænder Tang. Af denne Byes 282 Familier kan man regne at 200 bruge mere eller mindre (67) Tang til Brændsel, naturligt altsaa, at naar alle disse 200 Arnesteder ere i Brug, derfra da reiser sig en stærk Tangrøg, som, naar Veiret er stille, blive hængende over de lave Huse. Til næsten ethvert Huus ere der Haver, fyldte med Frugttræer og Urter, men endnu har man aldrig sporet nogen skadelig Virkning af Tangrøgen paa disse, end ikke, naar Frugttræerne stode i fuld Blomstring. I Norge er det, dog især med Hensyn til Fiskerierne, at man ivret og ivrer saa stærkt imod Tangbrændingen. For Bornholms betydelige Fiskerier medfører den ingen skadelige Virkninger; men rigtignok kan der ikke af nogle Skorstene reise sig

den Masse af Røg, som hvor man allevegne fra samler Tang til Kalkbrænding paa Marken. End ikke denne Røg, som i frygtelige Skyemasser hæver sig i Veiret, og derpaa sænke sig mod Havet, skal efter Naturkyndiges Formening have anden skadelig Indflydelse paa Fiskerierne, end at den skjuler for den medende Fisker den veiledende Landkjending; ofte skadelig nok.

At Tangrøgen imidlertid ikke er Mennesket og det hele Dyrerige aldeles ligegyldig, derom kan vidne alle de, som, uvante dertil, befinde sig paa Steder, hvor Tang brændes. Paa Bornholm har man gjort den erfaring, at Insekter bortjages derved. I Hasle har man i en Række af 22 Aar lagt Mærke til et Pæretræ, som ideligen er udsat for Tangrøg fra en Skorteen. Oldenborrer, Orme og flere Insekter ere stedes af Røgen bortjagede herfra, og andre Træer, Kaal m.m. ere ræddede fra Insekterne Ødelæggelser, (68) naar der røgedes om med Tang. – De af det Kongl. danske Videnskabernes Selskab anstillede Forsøg ere og overensstemmende med de Erfaringer, mn har paa Bornholm.

Tangasken bruges ikke; hvorledes den kn bruges, kommer vi til at omtale ved Rønne.

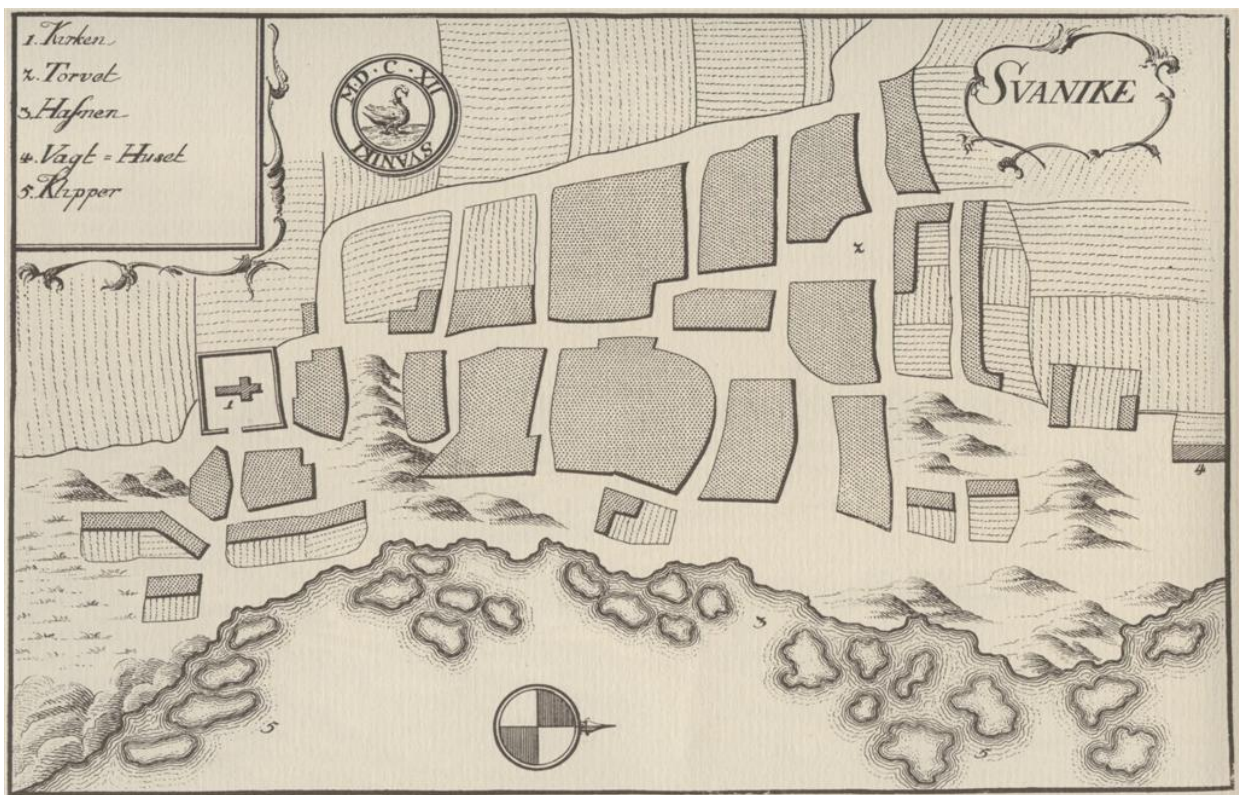
Til Gjødsel benyttes ogsaa Tangen; deels opkjøres den endnu vaad og sættes i Hob, lagviis med Møg, for saaledes at sammenbrændes, deels kastes den i Hob for sig, for at forraadne; paa denne sidste Maade anvendt, har man i Hasle sporet dens fortløbige Bivirkninger paa Rodfrugter.

Imellem Aarsdale og Svannik træffer man langs Stranden endeel spidse og høie Stene opreiste. De ligne Norges Bautastene, og ere som disse Gravminder fra Hedenolden. Ved mange af disse Stene har man ved Eftergravning fundet Leerkrummer.

Forinden man kommer til Svannike, gaar Veien forbi Frændegaarden, een af de bedste Gaarde paa Landet. Denne Gaar har et stort Areal og meget gode Jorder; det halve deraf bortleies til Byfolk. Her skal forud have været et Munkekloster. Udenfor Gaarden, imellem denne og Stranden er en stor Slette, som bruges til Mønstringsplads for Krigsfolket. Vi saae en Afdeling af Øster-Herreds Infanteri blive øvet. De vare alle unge og raske Folk, og udførte deres Exercits bedre end man kunde vente det af Mennesker, som kun 3 Dage om Aaret samles til dette Øiemed. Munderingen er simpel (69) men hensigtsmæssig. En kort blaa Trøje, med rød Krave og Opslager, een Rad Knapper, hvide, lange og vide Lærreds Beenklæder, en Læder Chako med røde Træffer, samt hvidt Lædertøi. Munderingen skal de bekoste selv; Vaabene ere Kongens.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Svannike er den tredje i Rangen blandt Bornholms Kjøbstæder. Den er bygt midt imellem Klipper; Gaderne ere derfor uregelmæssige og bakkede. Her er 172 Boliger, men ikkun 145 Familier; Resten beboes af Enker, ugifte aldrende Fruentimmer og Almisselemmer. Byen har blot 3 Handlende, og deriblandt ingen Skibsreder, naar de undtages, som eie Part i Fiskerqvaser. Tilforn havde Svannike dog nogen Handel, og 2 Jagter vare næsten hele Aaret igjennem sysselsatte med at føre Erter, Havre, Asketræ og Fedevarer til Kjøbenhavn; men dette er nu forbi, og her haves ingen Jagter mere, hvortil deels Misvæxt, deels den forøgede Folkemængde, som fortærer Fødemidlerne, gives Skylden. Imidlertid ville de Anstrængelser, der ere anvendte og endnu skulle anvendes paa at forskaffe Byen en god Havn, snart bringe Liv i denne for Handel næsten uddøde By. – 7 Fiskerqvaser, af 2 til 4 Læsters Drægtighed, have hjemme her, og 30 Fiskerbaade, 27 Mennesker bruges (70) til Qvasernes Bemanding, og 40 drive Fiskeriet, som næringsvei; desuden ere der nogle, som ligeledes deeltage deri, uden dog udelukkende at leve deraf.

Fangsten og Afsætningsmaaden er her den samme, som ved Nexø. – Skibstømmermænd findes her ikke; enhver, som forstaaer noget at omgaaes ned Øxen, sammentømrer efter bedste Evne en Qvase, eller en Baad. For nærværende Tid var man i færd med at bygge en Qvase, - Af Haandværkere, dersom man tør kalde dem saa, leve her 3 Skrædere, 5 Skomagere, 6 Tømmermænd, 3 Snedkere, 2 Murere, 3 Træskomager, 1 Sadelmager, 3 Brolæggere og 1 Glarmester. Enkelte af disse have undertiden en Læredreng. Da een af Haandteringerne ikke altid kan føde sin Mand, saa ere ofte flere Professioner forenede hos een Person. Nogle Skomagere ere tillige Slagtere, Glarmesteren er Snedker, Murerne ere Bødkere, Brolæggerne ere Tærskere. – I Huusflid give Svannikes Fruentimre Nexøs intet efter. Udførselen til Kjøbenhavn af deres hjemmegjorte Tøier og Bomuldsvarer er ikke ubetydelig. Man føler meget Savnet af en Valker og Farver, hvorfor det tilvirkede Vadmél og Klæde føres herfra til Hovedstaden for at valkes og appreteres.

Hvad der fornemmeligen i Svannike maatte tiltrække sig vores Opmærksomhed, var det saare skønne Havnearbeide, som for denne By er et meget betydeligt Foretagende, og som fornemmeligen skyldes en af Byen og Landet høist fortjent Borgers patriotiske Nidkjerhed. Byen havde i ældre Tider havt (71) en temmelig dyb Havn, som kunde rumme endeel Skibe; men af Mangel paa Tilsyn og Opmuddring tilskyldedes den saaledes, at neppe 2 a 3 smaae Jagter kunne ligge deri, og det endda usikkert. Skulde Svannike igjen komme til nogen Velstand, maatte der sørges for at lette Byen Samfærselen tilsøes. Kjøbmand og Dannebrogsmænd Holst er den, som paatog sig at udføre dette. Allerede før Krigen begynte han at lade arbeide paa Havnens Udvidelse; men enkelt Mands Anstrængelser var hertil utilstrækkelige. I dette Foraar formaaede han ved en Raadstue-Forsamling de fleste af Borgerne til at love Arbeide og Kjørsel ved Havne-Anlægget. Selv paatog han sig den specielle Bestyrelse og bestrider Penge-Udlægget.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Stedet hvor Havnen anlægges er en Klippegrund af Granit, paa begge Sider indsluttet af høiere Klipper, som styrte sig skakt ned i Havet, og bestaae af en grovkornet, men haard Sten. Mellemrummet, hvor Havnen bliver, er opfyldt med opløst Granit, som dog befinder sig i sit oprindelige Leie, hvilket man kan see af dets Textur, saavel som af dens med den øvrige faste Granit overensstemmende Strygen og Falden. Denne Granit er, for det Meste, saa mør, at den uden megen Modstand giver efter for Spidshammeren. Den er deels grøn, deels rød med gule Pletter. Glimmeren deri er næsten aldeles forvitret, og man kjender den endnu blot af de grønne og gule Pletter. Den største Deel af Feltspathen har ogsaa tabt sin krystallinske Sammenhæng, og viser (72) sig som et deels rødt deels grønt farvet jordagtigt Fossil. Hist og her finder man endnu i denne Masse et Stykke fuldkomment frisk krystallinsk Feltspath; det lidet deri værende Qvarts er naturligviis uforandret. Denne opløste Granit giver ved Paaaanding en meget stærk Leerlugt. Hvorfra nu denne partielle Forandring i Graniten? eller er den maaskee oprindeligen dannet saaledes, som man her trækker den, ligesom Graniten i nogle Egne af England, hvor Feltspathen ogsaa viser sig som Kaolin?

Det var et saare interessant Syn, her at see nogle og 30 unge Mennesker i raske Slag at hamre løs paa Klippen, og andre sysselsatte med at læsse det søndrede Smul paa Vognene og bortkjøre det.

Vi vare saa heldige, at træffe Hr. Holst ved Havne-Arbeidet, hvilket han uafsladeligen vaager over, og af ham at føres omkring og gjøres nærmere bekjendt med dette for ham og Byen hæderlige Arbeide.

For at kunne udvide Havnen, har man ved en Dæmning maatte spærre Indløbet og udpompe Vandet af det gamle Bassin, Dette, er nu udvidet til at modtage 40 Fiskeqvaser, eller Jagter. Midt i Bassinet, paa hver Side af Indløbet, har man af den gamle Grund ladet 2 fiirkantede Klippe-Stykker staae, for derpaa at anbringe Fortøinings-Pæle. Man var allerede kommet saavidt, at der næsten i Havnens Baggrund, paa den modsatte Side af Indløbet, var nærmest Land 5 Fods Dybde: i Midten $6\frac{1}{2}$, ved Fortøinings-Pælene 7 og ved Indløbets Begyndelse (73) $7\frac{1}{2}$ Fod. Længere hen er der 8 og udenfor Indløbet 10 til 12 Fod Vand. Havnens nordlige Landside har 6 Fods Dybde, den sydlige er endnu kun bestemt til Baadshavn, og har gradviis fra 4 til $\frac{1}{2}$ Fods Dybde.

I Havneindløbet er der ved Siden af den 8 Fods Dybde en Klippe, hvorpaa der ikkun er $5\frac{1}{2}$ Fod Vand, og saaledes gjør Havnens største Dybde unyttig, Denne Klippe har man siden villet bortsprænge; men der indløb dengang det Uheld, at Dæmningen, som blev sat udenfor, ikke blev, formedelst den ujevne Grund og det udvendige hæftig paavirkende Hav, tæt nok, saa at Arbeidet blev for denne Gang frugtesløst; men næste Sommer haaber Holst at faae Klippen bortsprængt. – Bulværkerne bestaae af store Stene, omtrent 7 Alen i Bunden, og fra 3 til 5 Alen høie, oventil forsynede med Tømmerlag. Det yderste Bulværk, hvor der er fra 10 til 12 Fod Vand, er udvendigt beklædt med Bjelker.

Man vil heraf see, at dette Havne-Anlæg er for en By, som Svannike, intet mindre end ubetydeligt, og har medtaget meget Arbeide og mange Penge. – Borgernes, samt Kjøbmand Holst's ualmindelige Nidkjærhed skulde dog ikke have kunnet udrette dette, hvis de ikke havde erholdt en Hjælp, der var af ligesaa velgjørende Følger for Byen, som hæderlig for Yderne. Bornholms Commandant, Oberstlieutenant v. Hoffmann, erfoer, at man ikke ved egne Midler kunde udføre Havnearbeidet. Indseende, hvad vigtige Følger denne Havn vilde have, ikke alene for (74) Svannike, men og for hele Landet, indgik han strax til Hs. Majestæt med en allerunderdanigst Forestilling, om det maatte tillades ham at eftergive Svannikes og Østerherreds Mandskab, for i Aar, den General-Mønstring, som tilkommer ham som Commandant, imod at enhver af de Værnepligtige forrettede en Dags Arbeide ved Havne-Anlægget. Hs. Majestæt tilstod dette, og Havne-Anlægget vandt derved 800 Arbeidsdag.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

30 af dette frivillige Mandskab arbeide saaledes hver Dag, og at dette Arbeide var frivilligt og udførtes med Lyst, dette kunde man see. – Foruden dette frivillige Arbeide, have nogle af Borgerne ydet mere Kjørsel og Arbeide, end de havde forpligtet sig til. Omegnens Bønder have ogsaa imellem kommet Arbeidet til Hjelp.

Hvor meget en stor, god og sikker Havn kan bidrage til en Søstads Opkomst, behøver her vel ikke at anmærkes; men denne vil endnu mere blive af Vigtighed, da den er den eneste gode Havn paa Bornholms østlige Kyst. Hid vil derfor sikkert tye mange af denne Havneløse Kyststrækning Skibseiere; i det Mindste vil denne Havn blive Vinterleiet for deres Skibe, og saaledes dog afkaste Byen nogen Fordeel. Endnu mere vil den blive en Tilflugt for havrerende Skibe, der hellere vil søge hertil, end til Christiansø, da de i Svannike kunne erholde alle Fornødenheder til billigere Priser, end paa hiin golde Klippe, og de vilde, hvis de tvinges til at sælge deres Ladninger, da ikke være givne til Priis for 2 eller 3 Monopolister, men de ville erholde alle Fornødenheder til billigere Priser, end paa hiin golde Klippe, og de vilde, hvis de tvinges til at sælge deres Ladninger, da ikke være givne til Priis for 2 eller 3 Monopolister, men de ville erholde alle Øens (75) Handlende til Concurrenter. – For een af Bornholms vigtigste Næringsveie, Fiskeriet, vil denne Havn blive af de mest velgørende Følger. Det er udenfor Svannike, det er i Strækningen mellem Gudhjem og Nexø, at den meste og bedste Torsk fanges. Fiskerqvaserne, der afkjøbe Fiskerne deres Fangst, ere nu ikke mere udsatte for de Faer, denne klippefulde Kyst er saa rig paa. De kunne nu ligge trygge i Havnen og samle deres Ladning, eller i overhængende Fare tyr herind, og Vinterleie behøveds ikke meer at søges paa den modsatte Kyst: de kunne saaledes før sættes i Fart om Foraaret.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Man skulde troe, at disse og endnu flere Fordele maatte være saa indlysende for enhver, at det ikke kunde omtvivles, at jo alle Svannikes Borgere have af al Magt understøttet og fremmet Havne-Arbeidet. Dette er imidlertid ikke mindre end Tilfældet. De rigeste Mænd her i Byen have intet Bidrag ydet, og Svannikes Havns ædle Skaber har maatte kæmpe med mange ham i Veien lagte Vanskeligheder.

Ogsaa af denne Aarsag bliver Commandantens kraftige Understøttelse saameget hæderligere, som personlige Forbindelser ingen Indflydelse have havt paa ham. – Held den By, der har en saadan Borger; held det Land, der har en saadan øverstbefalende Kriger.

Havne-Arbeidet er ikke den eneste Fortjeneste Kjøbmand og Dannebrogsmænd Holst haver af Svannike By. Under Krigen, da Nøden ofte var steget meget høit, da Fødemidlerne neppe kunde erholdes og da enhver, som havde noget at sælge endog af (76) den Klasse, af hvilken man mindst skulde vente det, ikke kunde erholde nok for deres Varer, udsolgte denne Hædersmand Erter og Byg til de Fattige næsten for Indkjøbsprisen.

Jordbunden om Svannike er saare fortrinlig, en sandblandet Leer. Bymarken er taxeret til 70 Tønder Land; men indeholder dobbelt saamange. Desforuden hører til Byen endeel Stæle *). Man inddeler Ageren, som overalt paa Bornholm, i Bygjord og Havrejord. Paa endeel af Bygmarken er indført følgende for disse Marker egne Sædskifte. Rug eller Hvede (dog kun lidet af det sidste), hvortil gjødes, Byg, Erter, Kløver, Kløver. Havren dyrkes paa de dertil bestemte Agre; af disse indtages dog mere og mere til Bygjord. Man pløier her fra 7 til 11 Tommer dybt til Byg. Almindeligen afgiver dette 12 til 14 Fold; det skal, imidlertid ikke være usædvanligt, at have 20 Fold.

*) Ved Stæle forstaaes Gaarde, som for det Meste drives af Kjøbstædfolk, og hvori ikke holdes Dug og Disk, eller som ere ubebyggede.

Enhver Borger har i sit Huus et Brændeviinsværk. Panderne ere meget dybe, Hatten og Kjøleapparatet af de ældste Indretninger. Til en Brænding bruges 3 Tønder Byg, deraf ere 3 Tdr. Malt. Man regner at erholde pr. Td. 36 til 38 Potter 5 til 6° Brændeviin (?).

Paa Høiderne omkring Byen staae nogle Veirmøller. De have, som de fleste Møller paa Bornholm, (77) Vingerne beslagne med Split, der ere smaae tynde Fyrrebræder eller Spaaner, hvilke ikke koste saameget som Seildug, og heller ikke sønderrives saa let af Kastevinde. Naar man vil fire for Vinden, udtages af Vingerne her og der en Spaan. For endnu mere at opfange den i Dag svage Vind, var paa een af Møllernes Vinger nogle Splitte fæstede paa Vingeryggen. – I det øvrige af Danmark er neppe dette Slags Seil brugelige. I Holsteen derimod ere de almindelige.

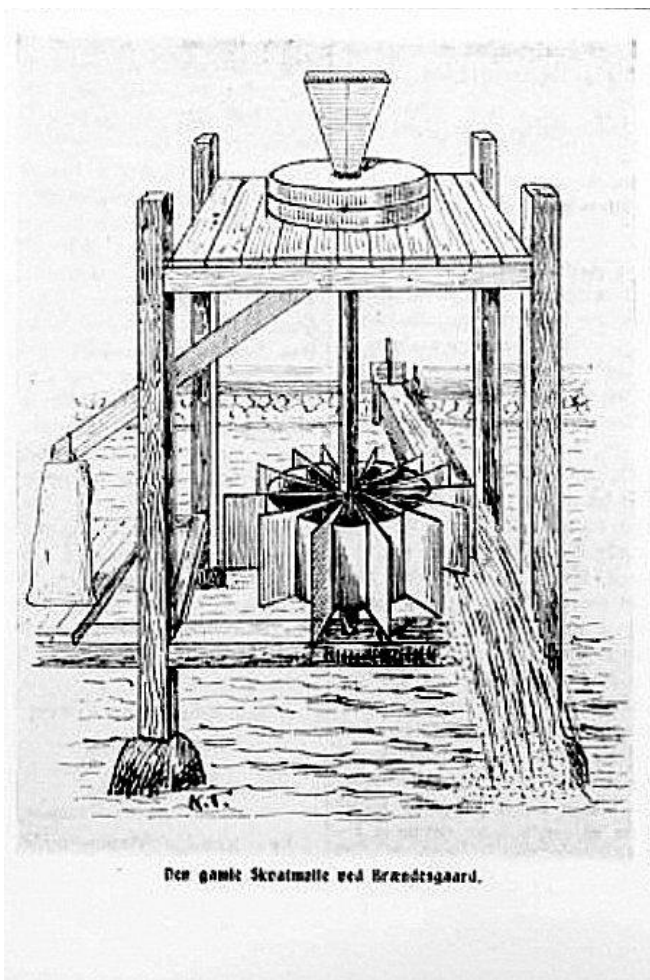
Fra Svannike til Liste fører en meget romantisk vild Vei. Paa venstre Side hæve Klipperne sig, paa højre sænke de sig mod Havet, der voldsomt bryder sine Bølger mod Granit-Massernes Svælg. Her seer man temmelig tydeligt, hvorledes Graniten er kløftet fra N. N. V. til S. S. O., og er optaarnet i mægtige meget hældende Lag. Graniten er her overalt temmelig grovkornet, og ligner i det Hele den paa hiin Side Svannike. – Noget henimod Liste træffer man paa en rig Feltspathsgang, som er næsten 10 Alen bred; en lignende er imellem Liste og Boelshavn, ved den saakaldte Hellig Jomfru, en Klippe. Liste, et temmelig stort Fiskerleie, ligger herligen grupperet mellem Klipper og Asketræer. Ikke mindre skøn, men endnu mere vild, er Egnen mellem dette og Boelshavn. Tydeligen kan det sees, at Havet forud har udøvet al sin Vold paa denne Strækning; deraf de overalt i kaotisk Vildhed liggende løsrevne Klippestykker. Paa enkelte Steder har den haarde Granit dog modstaaet Bølgenes Indbrud,

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

(78) man seer deraf enkelte Klippemasser hist og her fremstaaende. Ikke langt fra Gyldenaae gaaer Veien saaledes mellem 2 ligeoverfor hinanden staaende høie, men smalle Klipper, der danne en naturlig Portal, og ligne de Afbildninger Kunsterne fremstille for os af Hedenolds ældste Mindesmærker. – At Havet har raset her længe før Historien blev til, bliver klart ved at skue den Mængde Bautastene, som her staae rundt omkring og det lige ved Stranden. At disse Minder, fra den gamle Kraftold, er især mærkelig, et formodentligt Tingsted. En Mængde uregelmæssigen dannede Stene udgjøre en Oval, ved hvis ene Ende, umiddelbar forenet med den, staaer en meget høi spids Steen – som de almindelige Bautastene – der igjen er omringet af en Kreds mindre Stene. Det hele er i uskadt Stand.

Man nyder herfra en af de skønneste tænkelige Udsigter. I en Strækning af halvanden Miil seer man Havet paa høire Side, paa Venstres hæver Landet sig betydeligen, og paa nogle Steder modsætter det Bølgernes Bryden høie lodrette Klippevægge. Kysten danner en Halvmaane, hvori enkelte jordklædte Klippekløfter rage frem, den ene bag den anden. Enhver af disse Kløfter eller Bjergrygge ere igjen omgivne med et Skovbælte, hvoraf hvert enkelt adskilles ved frugtbare Marker. De adspredte Bøndergaarde vise sig hist og her, og paa enkelte Steder en Samling af Bygninger: Boelshavns, Yppernesteds og Maalsteds Fiskerleier. Gudhjem med sin Klippekirke ender Maleriet. I Fjernet til (79) Høire hæver sig Christiansø, som en hviid Strimmel, op af Havet.

Ved Gyldenaae, som nu næsten var udtørret, men hvis reentskyllede steenrige Leie vidnede, foruden den af Granitblokke yderst elendige, men høie Bro, hvis Brug nu ikke ret kunne sees, om at her maa om Høsten og Vaaren være en dyb og rivende Strøm, dreiede vi ind i Landet, klatrende op af Aaens steile Klippevægge, hvor en Sti, slyngede sig imellem Krat, dannede er ret behagelig Spadseregang, og søgte ad denne og over Brændemarken, endeel af Bornholms frugtbare ørkenmæssige Udmark, til Brændesgaardene, der ligge en halv Fjerdingvei vesten for Svannike, i en overmaade romantisk Egn ved Gaasebækken. – En af Brændesgaardene (de ere 3 i Tallet) tilhører Lieutenant Kiøller, som har opholdt sig hos Schroll paa Lykkenssæde, for der at lære den forbedrede Høravling. Han behandlede dog sin Hør paa den her paa Landet almindelige Maade, endskjønt han erkjendte den schrollskes Fortrinlighed. En mere udbredt Kløveravl, samt Kartoffler i Marken, vare de eneste jeg kunde spore af hans Ophold hos Schroll. I disse to Ting var han bleven efterlignet af Naboerne. – Hans Fader havde været en Skovelsker, en sjelden Ting her paa Landet, og havde plantet mange Træer, som nu stode i skjøn Væxt.

Den gamle Skratmølle ved Brændesgaard.

K. Thorsens forsøg på rekonstruktion af en plaskemølle, som han omtaler er ved Brændesgårdene i Ibsker. Tegnet på grundlag Rawert og Garliebs optegnelser fra 1815

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

(udgivet 1819) om pladskemøllen på løjtnant Kjøllers Brændesgård i Ibsker s. 79

Ved den Bæk, som i nogen Afstand fra Gaarden malerisk slynger sig imellem bratte skovklædte Bruske, ligger en Pladskemølle. En vertikal (80) Cylinder, af en Alens Gjennemsnit, har paa Randen 14 vertikale Skovler, en halv Alen brede og tre fjerdedeel Alen dybe. Denne Cylinder er ved en Jernstang sat i umiddelbar Forbindelse med Løberen. Vandet styrter ind i Skovlerne og sætter dem paa denne Maade i Bevægelse. Hjulet kan ikke gaae, naar der er Overflod paa Vand, da dette da virker lige stærkt paa de paa begge Sider af Cylinderen anbragte Skovler. Er der lidet Vand, har det ikke Kraft nok til at drive Møllen. I alle Tilfælde give de Løberen en sagtere Gang, end andre Slags Hjul. – Dette Slags Vandhjul er yderst ufuldkomment, og, hvor de bruges bære de Vidne om en raa Mekanik. De afskaffes ogsaa nu mere og mere her paa Landet, og blive sjeldne. Vi saa ikke mere end to saadanne.

Herfra søgte vi den almindelige og alt beskrevne Landevei tilbage til Nexø.

Vi have allerede seet, at Sandsteensformationen begynder noget over 2000 Alen nord for Nexø, umiddelbar ved Urbjerget. Sonden for Byen kan man vedblive af forfølge den uafbrudt, indtil omtrent halvveis, mellem Nexø og Fiskerleiet Snøgebæk; men her taber den sig under Flyvesandet. Sandstenen viser sig meget forskjellig, saavel i Henseende til Korn, som til Farve. I Begyndelsen er den fuldkommen liig den alt før beskrevne, og i Nærheden af de to tæt ved Byen liggende Fiskedamme har man gjort nogle Forsøg, hvilke have givet forønskede Resultater, da man under Dækkelaget har fundet nogle ret gode og brugbare Sandsteenslag. Det vil dog være (81) forbundet med mange Besværligheder, at anlægge et Brud her, formedelst Egnens lave Beliggenhed.

Længere mod Syd er den saakaldte Singhams-Steen, der er hvid og rød, saavelsom lyseguul og rødtribet, har meget lidet kisellerigt Bindemiddel, og bestaaer i øvrigt af deels større, dels mindre Qvartskorn. Dette Slags Sandsteen er meget haard og fast, og forekommer i temmelig tykke Lag. Formedelst dens sribede bølgeformige Farvetegning ynder man den her paa Landet til Bordplader. Nærved Singhams-Stenen er en anden Art meget grovkornet og tyndskifret rød Sandsteen. Dens qvartsagtige lerige Bindemiddel indsluttet Qvartskorn, fra een linies til et Spurveægs eller en halv Tommes Størrelse. De findes især paa Afsondringsfladen, og vise sig som fuldkomne af Havet afrundede Findlinger. Længere imod Sønden findes en meget fiin rødagtig Sandsteen, i hvilken de enkelte meget smaae Qvartskorn ere saa nøie forbundne med det ringe Bindemiddel, at det Hele synes at være en homogene Masse. Denne Sandsteen er paa mange Maader kløftet fra V. N. V. til O. S. O., Faldets Retning, og i disse Kløfter ere sædvanligen mange smaae Qvartskrystaller, der tydeligen vise sig som Pyramider med sexsidig Tilspidsning. Ofte ere de farvede matviolette; paa nogle Steder have de fuldkommen Amethystens Farve. – Strax herved tildækkes Sandstenen af Flyvesandet, og først ved Salthammer, den yderste ved Snøgebæk i Havet udspringende Odde, træder den igjen frem i (82) Dagen, og det med samme Strygen og Falden, som ved de forud beskrevne Steder. Salthammers Sandsteen er hvidgraa, og i dens ringe tildeels lerige Bindemiddel er en stor Mængde Qvartskorn, som sjelden ere større end en halv Linie. Tæt bag Salthammer tildækkes Sandstenen igjen af Flyvesandet, og den kommer, paa Landets sydøstlige Side, ikkun een Gang endnu tilsyne ved Broers Rev; længere hen taber den sig ganske under Sandet, og ikkun svage Spor sees til den ved Stranden, omtrent 200 Alen østen for Øllenaee, hvor den bedækkes af Skiferleer.

Snogebæks Flyvesand er vidt og bredt bekjendt; det er meget fint og hvidt, og bestaaer af smaa Qvartskorn. Paa Bornholm bruges det til at blandes med Kalk, naar enten udvendige Mure skal afpudses eller finere Muurarbeide foretages. Det føres ogsaa til Kjøbenhavn, hvor det bruges paa Skriverstuer til Strøsand. – I Egnen om Snogebæk har Naturen temmelig dæmpet Flyvesand, og Elymus arenaria, (Marhalm) samt Salix incubacea have paa mange Steder forskaffet det et smukt grønt Dække; men dette er kun tyndt, og kan derfor letteligen i haarde Vintere brydes af Frosten, og Sandet igjen begynde at flyve. Herpaa haves i denne Egn flere sørgelige Beviser. Imellem Snogebæk og Øllenaae har Flyvesandet Tid efter anden foraarsaget betydelige Ødelæggelser, ved det at hæftige Storme have ophvirvlet Sandbanker og adspredt dem over de omliggende frugtbare Marker. På denne Maade er i Povels Sogn 4 Bøndergaarde (83) tilsandede. -

Salix incubacea

Naar man seer dette Flyvesand, kjender til dets Virkninger, og hører tale om de Ødelæggelser, som det har anrettet, og endnu anretter, saa glæder an sig ved hver grøn Flade, der viser sig i et saadant Sandhav; men, hvorledes man bliver tilsinds, naar man seer selv dette tynde Grønsværs Dække afskrælles (hvilket her var Tilfældet) for at afgive et elendigt Brændsel, det maa overlades til Læseren selv at dømme om. Vi have i Danmark en ypperlig Forordning af 19 September 1792 angaaende Sandflugtens Dæmpning, og som har havt velgjørende Følger; den gjælder uden Tvivl ogsaa for Bornholm, men hertil maa den endnu ikke være kommen, da man vist ellers ikke vilde være saa ligegyldig ved at see, hvorledes en tøilesløs Afbenyttelse af Udmarksjorden sætter saa mange Medborgeres Ve og Vel paa Spil.

Fra Nexø indtil Snogebæk er Kysten, som allerede bemærket, ikkun lidet høinet over Havets Overflade; men naar man derfra vandrer op til Povels Kirke, hæver Egnen sig mere og mere. I kort Afstand fra Snogebæk ophører Sandet, og Jordsmonnet synes temmelig frugtbart, et sandblandet Leer. Sæden stod godt paa Marken. Det bedste Stykke Hamp vi have seet paa Bornholm stod noget sydlig for Kirken. Sædfølgen i Povels Sogn er Rug, gjødet, Græsmark, Byg, Erter, Byg, Erter. I Stedet for anden Gang at saae Erter i en og samme Omgang, bruge nogle faae Havre; denne Sædart har i øvrigt sine egne Marker. (84)

Sex til syv Tommer dybt pløies almindeligen. Paa Præstegaarden holdtes 10 Heste, 7 Køer og 40 Faar, store og smaae. – Sognet mangler aldeles Skov. Den nuværende Præst, Mahler, har derfor anlagt bag sin Embedsbolig en Planteskole ad Ask, Birk og Bøg m.m. Asken stod især fortrinlig. De fleste Træer havde lidt meget af Sneen i Vinteren 1813 – 14. Nogle vare aldeles brækkede. – Strax ved Kirken ligger en betydelig Høi, som ligeledes af Mahler beplantedes med vilde Træer, især Hassel. Fra Toppen af denne Høi haves en meget smuk Udsigt. For at holde Qvæget fra at beskadige de plantede Træer, var Høien i Aar begyndt at indgraves og steensættes paa de Steder, hvor Tornebuske ikke spærre Tilgangen.

Rispebjerget adskilles fra Povels Kirke ved lave, for det meste af Tørvejord bestaaende Dale. Bjerget er en temmelig stor Slette, hvis overflade bestaar af et Skiferleer og noget Stinkstenen. Skiferleer udgjør Bjergets Bestanddel. Ved dets vestlige Fod flyder Øllenaae, der er eet af Bornholms største

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Vanddrag, og udspringer i Høilyngen fra Søen Øllene. Paa begge sider af Aaen sees Skiferleers Bjerge, som ved Stranden have en Brede af omtrent halvfjerde tusinde Alen, og strække sig over 3000 Alen ind i Landet. I Ølleaaens Leie træder Skiferleret og Stinkstenen tydeligen frem i Dagen, og man kan her nøie iagttage begge Bjergarters gjensidige Forhold til hinanden og til Sandstenen. Naar (85) man følger Ølleaaen fra den Udløb ind i Landet, hæve Skiferfløtserne sig ikke langt fra Stranden til en betydelig Høide, og tage Begyndelse tæt under den sandede Overflade. Skiferleret gennemskjæres af Aan. I de lodrette Brinke fandt vi 4 af de saakaldte Demantskloder siddende i forskjellig Høide. Disse Kloder vare af Dannelse og Størrelse som en almindelig hollandsk Ost. De findes i øvrigt af forskjellige Størrelse, og der har været de, som 4 Heste neppe mægtede at trække bort. Demantskloderne bestaae af en tæt askegraae, i det sortegraae trækkende, Kalksteen, med et ujævnt i det smaasplitrende trækkende Brud. Stenen er uigjennemsigtig og giver en lysegraae næsten hviid Streg. Den er blød og giver ikke Ild med Staalet. Massen er gjennesat med mange og i alle Retninger gaaende Kløfter. De mindste af disse ere udfyldte med mørkegraae for det meste sort Kalkspath, de større derimod, som ligge mere henimod Kuglens Midte, med en skøn hvid, i mangfoldig Dannelse udkrystalliseret, Kalkspath, imellem hvilke ma finder hist og her mere eller mindre fuldkommen krystalliserede vandklare Bergkrystaller, bornholmske Diamanter. Almindeligen sidde de løse i Moderstenen, og falde ofte ud, naar Kuglen ituslaaes.

Det her i een Retning og under temmelig stadig Faldvinkel fortløbende Skiferleer, har lagt sig i tynde og bølgeformige Lag omkring disse Kugler, saa at de maae være af en ældre Formation, end hiint. I Aaen selv fandt vi endnu 4 til 5 Diamantkloder, som (86) Vandet sandsynligviis havde udskyllet af Skiferleret. Herstryder det ikke overeenstemmende med Sandstenen, men fra O. til V., og falder fra N. til S., omtrent 5°. Gaaer man længere op ad Øllenaee, bliver man snart vaer ved den vestlige Side afvexlende lag af 12 - 18 Tommer mægtig Stinksteen, og ligesaa mægtig Skiferleer. Denne Stinksteen, som siden oftere forekommer, indtil Skiferleer Bjerget aldeles ophører, er en sort Kalksteen, med ujævnt Brud, tildeels med megen sortglindsende krystallisk Kalkspath, og lidet Svovlkiis. Den given en hvidgraae Streg og er blød. Paa Afsondringsfladen, men ogsaa ikkun ene her, findes en utallig Mængde smaae Pectiniter, som tideels endnu have uforandret beholdt deres hvide Skal. Ved Gnidning giver Stenen en meget stærk empyrevmatisk Lugt. Ogssa Cementsteen, hvorum mere siden, findes her afvexlende med Skiferleret.

Jo mere man igjen nærmer sig Sandstenen, jo mere stryge Lagene overeenstemmende med denne, fra V. N. V. til O. S. O.; deres Faldvinkel er dog større end Sandstens i Almindelighed, nemlig 8° mod S. V. – Norden for Borregaard, der hvor Skiferleret ophører og Sandstenen igjen bliver herskende, sees tydeligen begge Bjergarters Forhold til hinanden. Skiferleret hviler nemlig paa Sandstenen, og falder her 6 - 8°. Sandsteen, som grændser nærmest til Skiferleret, har aldeles forandret sin Natur. Den gaaer over i det tyndskifrige, er meget haard, (87) af grøngraae Farve, har et meget fiint jordagtig Brud, er meget lerig og uden tydelige Qvartskorn; med væbnet Øie kan man dog finde deri meget sine Qvartskorn og smaa Glimmerblade. Skiferleret i dette her beskrevne Skifer- og Cement-jerg er sort og tyndskifret; i Brudet er det fløielssort, jordagtigt, og viser her, foruden mange smaae Svovlkiss- Punkter, ogsaa andre glindsende Pertikler, som ere enten Glimmer eller Gips. Brudstykkerne ere skifrige og temmelig skarpkantede. Det er uigjennemsigtigt, giver en sort, undertiden mat glindsende, Streg, er blødt, magert af føle paa, klæber næsten slet ikke til Tungen, og forvitrer let i Luften. I Ilden taber det sin mørke, sorte Farver, uden dog at brænde med Lue, og udbreder derved en stærk Svovllugt. I dette Skiferleer har man endnu ikke, uagtet mange anstillede Undersøgelser, fundet Spor til Planteaftryk. Efter dette Skiferleers ovenstaaende Charakteristisk,

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

kunde man, især med Hensyn til den sorte Streg, med rette spørge, om det ikke egentlig burde regnes til Alunskifer. Da dette Skifer i det Hele indeholde megen Svovlkiis, er der ingen Tvivl om, at det kan bruges til Alun-Tilvirkning. Der hvor Skiferleret ophører, begynder, som allerede bemærket, Sandstenen, der strækker sig uafbrudt i Nord til Urbjerget. Stenen er dog overalt bedækket med et saa tykt og, som det er denne gen, frugtbar Jordlag, at man ikkun seer den paa faa Steder; dette er iblandt andre Tilfældet ikke langt fra Boels Kirke, ved Landveien. (88)

Formedelst den svagt faldende Sandsteen bestaaer den deel af Sønder-Herred, som ligger mellem Aakirkeby og Ølleaae, af en Slette, der med en jævn Skraaning gaaer ned mod Stranden. Det er endeel af denne Slette, som kaldes Egla Enge *), og hvor et Slag skal have staaet mellem Lübeckerne og Øens Indbyggere. Nogle nedsatte Stene siges at være Begravelsesminde. -

*) At egla, siges i Landets Sprog om en, der misfornøiet smaamumler over en Ting og Tildragelse, hvorom har været Trætte, men som er afgjort. Egleri er Kiv og Trætte.

Henimod Peers Kirke begynder det før frugtbare Jordsmon at blive sandet, og ved Kirken gaaer det reent over til Sand. Ligesom man derimod fjerner sig fra denne, og kommer Øllenaen nærmere, aftager Sandet, og ved Absalons-Gaarden træffer man igjen frugtbart Jordsmon. Henimod Havet tiltager Sandet paany, og gaaer tilsidst reent over i Flyvesand. Overensstemmende med Jordens Beskaffenhed var ogsaa den Sæd, som den bar. Ved Absalons-Gaarden saae vi fortrinlige Erter og Byg. Rugen, som nu blomstrede, ydede et skjønt Syn. En svag Vind førte nemlig det hvidgraa Frøstøv, lig en tyk Sky, hen over Marken. Det var ligesom om man om Foraaret, efter en varm Regn, seer Jorden dampe.

Peers Kirke var indvendig festligen prydet med Løv, formedelst St. Hans Dags Høitids Skyld. Det er Skik paa Bornholm, at kirkerne til denne Tid saaledes udsmykkes, og Bønderne maae, som (89) Pligtarbeide, hugge Grene, og kjøre disse til Kirken. I denne Kirke gjemmes den saakaldte Bondeveds Kalk, et Røgelseskar fra Catholicismens Tid, og hvorom læses hos Skougaard en vidtløftig Fortælling. Kirken har et fladt Brædeloft. Paa dette sees malet Peers Kirke, omgivet med Gravsteder. Dommedagen forestilles. De døde stige op af Gravene, og nogle føres af 12 Engle til Himmerige, hvor Christus, omringet af 12 Engle med Palmegrene i Hænderne, modtager dem; Andre blive derimod annammede af Djævlene, som, bevæbnede med Høtyve, drive Synderne foran sig, og styrte dem i det brændende Hevede, her forestillet ved en Drages ildsprudende Svælg.

De Bøndergaarde, vi hidtil havde seet paa Bornholm, havde alle havt et ret smukt Udseende, vare pynteligen hvidtede. I den Deel af Sønder-Herred, som ligger mellem Aakirkeby, Ølleaae og Grødbyyaae, vare de fleste Gaarde derimod i maadelig Forfatning, og Murene ikke kalkede. Man sagde dog, at eftersom de Gamle uddøde, og Gaardene kom i de Yngres Hænder, bleve Bygningerne ogsaa bedre holdte vedlige. I mange Huse saae vi Bordplader af et mørkt rødbrunt Marmor med brede grønne Aarer. De ere optagne af Stranden, hvor et Skib, ladet dermed, forliste udenfor Eskes Gaard i Peders Sogn. Bordpladerne staae lodrette i Stranden. – Bøndergaardene ligne i øvrigt aldeles de Danske, dog forekom det os, at hine vare større end de sjællandske, hvilket maaske kan have sin Aarsag i den megen (90) Bælgsæd, som faaes her, og som udfordrer stort Huusrumm. Klinede Vægge bruges ogsaa. Stuehuset derimod var som oftest Bindingsværk med brændte Steen.

Paa Smaalynge, omtrent 4000 Alen fra Aakirkeby, er et lidet Sandsteensbrud, hvor man forud har hentet Møllestenene. Nu bryder man her alene Steen til Gjerder, da den ikke godt lader sig bearbejde til

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

andet Brug, og er uregelmæssigen kløftet. Neppe 6 Tommer under Jordens Overflade findes de første tynde Lag Sandsteen; de blive i Dybden tykkere, og opnaae paa nogle Steder indtil 20 Tommers Mægtighed. Lagene have det almindelige Strygen fra V. N. V. til O. S. O., og falde imod S.S.V., under en Vinkel af 4 - 5°. Massen er kvartsagtig, hvid eller rødlig; Kvartskornene udgjøre en homogene Masse. Ved Paaaandning mærkes dog til Leer. Stenen har et splitrig, i det smaamusklede overgaaende Brud, er skarpkantet, gjennemskinnende ved Kanterne, giver stærk Ild ved Staalet. Imellem Ølleaaen og Læsaee, imellem Urbjerget og Havet, vedbliver Sandstenen uafbrudt. – Paa store og lille Loftsgaardens Grund, paa begge Sider af Grødbyaae, findes, næsten umiddelbart ved Aaebreden, et Slags Porcelainjord, som forud hyppigen er bragt til Porcelainfabrikken i Kjøbenhavn. I Aaret 1775 anstilledes nogle Forsøg ved den vestlige Side af Grødbyaaen, hvorved man fandt, at Porcelainjorden ligger her (91) imellem Lag af hvid, kvartsagtig, temmelig grovkornet, hist og her med megen liden Glimmer blandet Sandsteen, og det i følgende Orden. – Først ligger et Dække af 10 – 11 Alen Jord og Gruus, under dette 1½ - 2 Alen hvid Sandsteen af ovenbeskrevne Slags derpaa

- a) 6 Tommer hvid Sandsteen
- b) 3 Tommer hvidt Leer
- c) 4 Tommer hvid Sandsteen
- d) 3 Tommer hvidt Leer
- e) 7 Tommer hvid Sandsteen
- f) 4 Tommer Hvidt Leer
- g) 8 Tommer hvid Sandsteen
- h) 6 Tommer hvidt Leer
- i) 3 Tommer hvid Sandsteen
- k) 3 Tommer hvidt Leer
- l) 2 Tommer hvid Sandsteen
- m) 4 Tommer hvidt Leer
- n) 3 Tommer hvid Sandsteen
- o) 2 Tommer hvidt Leer
- p) 3½ Tommer hvid Sandsteen
- q) 3 Tommer hvidt Leer
- r) 3 Tommer hvid Sandsteen
- s) 3½ Tommer hvidt Leer

tilsammen 72 Tommer, hvoraf 32½ Tommer er Leer, og 39½ Tommer Sandsteen. Under det sidste Leerlag findes et tykt meget haardt Lag Sandsteen, som ikke blev gjenembrudt. 600 Skridt N. V. for denne Grube, som nu er opfyldt med Vand, fandtes ved Brøndgravning, ogsaa under et Jorddække, 14 – 15 (92) Fod afvexlende Lag hvid Sandsteen og Porcelainjord. Denne er temmelig mager at føle paa, og klæber temmelig stærkt ved Tungen. De iblandede kiselagtige Dele ere overordentlige fine, dog ikke i betydelig Mængde, hvilket noksom erfares ved Leret Slemning. Ogsaa nogen Glimmer findes deri. Den er ikke meget ildfast og smelter i den kjøbenhavnske Porcelain-Ovns almindelige Hede. I Ilden beholder den sin hvide Farve, og spiller blot imellem i det guulagtige. Ved den kjøbenhavnske Porcelainfabrik bruges endnu denne Sort Leer, hentet fra en Grube ved Læsaen, omtrent 1000 Skridt fra ovennævnte ved Grødbyaaen. Hiint forekommer, ligesom dette, mellem Lag af hvid kvartsagtig Sandsteen, men ligner ikke saa regelmæssig som denne, hvorfor een Grube allerede er indstyrtet. Ved at sammeligne Forholdet af Læsaens og Grødbyaaens Leer til Sandstenen

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

sees tydeligen, at begge Leerlag staae i Forbindelse med hinanden. Den forommeldte Brønd tjener ogsaa som Beviis herpaa. Læsaaens Leer er ikke sjældent blandet med smaae Sandsteensbrokker, og indeholder vel ogsaa i det Hele mere Glimmer end Grødbyaaens; det lader sig derfor heller ikke saa godt rense, Farven er hvid, spiller i svagt lysegraat, er temmelig fidtagtig af føle paa, klæber stærkere end hiint ved Tungen, viser ved Slemmingen mindre Qvartspulver end Grødbyaaens, er ikke mere ildfast end dette, og bliver under Brændingen almindeligen noget guult.

Imellem Grødbyaaen og Baghammer Odde (93) findes i Havet et Lag bitumineust Træ. Det stryger fra V.N.V til O.S.O., og kan tydeligen sees ved lavt Vand. Medens vi vare her stormede Havet, hvorfor vi ikke kunde roe ud og selv undersøge Laget. Træet er sort, eller mørkebruunt, bliver skjørt i Luften, og har beholdt sin fuldkomne Træ-Textur. Det synes at være Elletræ; dog findes ikke, saavidt vore Iagttagelser og Undersøgelser strække sig, nogen Bark enten paa de tykke Stammer eller paa Grenene; hvilket da heller ikke er almindelig ved det ditumineuse Træ. Træet brænder med en svag blaaagtig Lue, og udbreder en Lugt, liig den ved Tangbrænding, skjønt i ringere Grad. Under stærk Paalandsvind opkaster Havet mange smaae, forskjelligene dannede, dog mest eliptiske Stykker bitumineust Træ, der opsamles af fattige Folk. Naar det er stille Veir derimod, hente Fiskerne deres Brændeforraad fra dette Rev. Hvorvidt dette bitumineuse Rev strækker sig, veed man ikke. – Spørgsmaalet bliver nu, i hvilket Slags af de herværende Fløtsbjerge at hiint bitumineuse Lag Træ forekommer. Omegnens Fiskere optage imellem Havet, Stranden og hiint Lag mange Demantskugler. Dette synes tydeligen at bevise, at Skiferleret fortsættes under Havet fra Læsaaen til Grødbyaaen og, kan dette af foranførte Grunde ikke være nogen Tvivl underkastet, saa er det klart, at det bitumineuse Træ maa ligge som et Lag i Skiferet, eller som et Rev i en stor Kløft i Skiferet, eller som et Rev i en stor Kløft i Skiferbjergene, hvilket er endnu mere sandsynligt. (94)

Fra Grødbyaaen kommer man, langs med Stranden, over høie Sandbanker til Læsaaen. Tæt ved Grødbyaaen staaer paa Strandbrinken det Halve af en aflang, med høie tilspidsede Stene omsat Kreds, hvis største Længde er 54 Skridt. For 20 Aar siden, sagde Fiskerne, var denne endnu heel, men Havet bortskyller, Tid efter anden, af Sandbankernes Fødder, og Stenene ere derved nedfaldne. Efter al Rimelighed har dette været et Tingsted. Meget viseligen have besets gamle Sønner valgt det Sted, hvor de raadsloge om krig og Fred, nær ved det Hav, hvorpaa ikke fandtes een Plet, uden den vidende om deres Bedrifter. Med disse og dissers Skueplads for Øinenen matte det ikke falde Høvdingen vanskeligt, at opflamme Folket til ny Daad.

Ved Læsaaen viser sig, ligesom ved Ølleaaen, Skiferleer i uregelmæssige, meget tynde, bølgeformige Lag. Skiferet afvexler her med rødt og guult Leer, som dog ikke synes at forekomme i nogen Mængde. Denne Farvejord har i det Store ligesaa skifrige og ligesaa tynde Lag, som Skiferet selv; ved Paaaandning har den ingen stærk Leerlugt, klæber ikke stærkt til Tungen, er mager og raae at føle paa. Med væbnet Øie finder man en stor Mængde meget smaae Qvartskorn deri, og hist og her nogle Glimmerblade. – Noget højere oppe forlader Aaen Skiferbjerget, og begrændses igjen paa begge Sider af Sandstenen, hvilket dog ikke varer længe, da Aaen bøier sig, og paany beskyller Skiferleers Lag. Imellem hiint Sandsteenslag, som falder mod S. V., (95) omtrent 7°, ligger den alt beskrevne Porcellainjord. Vedbliver man at følge Aaen, haves stedse Skiferleers Bjerge paa begge Sider, indtil sønden for Kalbygaard (den 16de Vornegaard i Aaker Sogn), hvor Sandstenen igjen kommer frem, og falder, ligesom Skiferet, fra N.O. til S.V. men – nær ved dette – temmeligen stærkt, nem 10°. Skiferet hviler tydeligen paa Sandstenen, og stiger her meget skraat i Veiret, saa at det falder ligesaa stærkt som Sandstenen. Skiferet vender sig derpaa vestlig, og matte snart sees i Dagen, hvis det ikke

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

var forvitret. Sandstenen ligner aldeles den ved Ølleaaen, hvor den støder sammen med Skiferleret; den skjæler sig alene fra hiin ved en større Mængde smaa messinggule Glimmerblade.

Ved Bukkegaarden ligger Skiferleret næsten vandret; i det høieste falder det 1 til 2° fra O.N.O. til V.S.V.; er mørkegraa, faldende i det Fløielssorte, er i Brudet meget fintkornet, tabende sig i det Lige; Brudstykkerne ere parallelepipediske og skarpkantede, ere hverken gjennemsigtige eller gjennemsksinende, næsten bløde, og ikke sønderligen tunge; ved Paaaandning mærkes en temmelig stærk Leerlugt; de give graae, i det Hvide trækkende, Streg. I Skiferet er indsprængt megen Svovlkiis, som ikke sjældent forvitrer udvendig, og derved overtrækker det med tykt, rødt Jernokker.

Skiferleret hviler her paa Cementsteen, som viser sig overalt paa Aaens vestlige Side, i den saakaldte Limensgade (en Deel af Udmarken) (96) ligger den neppe 6 Tommer under Jordens Overflade.

Professor og Etatsraad, Ridder Wad har *) paa følgende Maade beskrevet denne tætte Kalksteen: Farven er heelt igjennem askegraae, som trækker i det graaesorte. Den forekommer djerv i hele Fløtser, hvori findes indvoxet Forsteninger af Muslinger og indsprængt Svovlkiis **) Overfladen er mat, med meget faa glimrende Punkter, maaskee Kalkspath. Brudet er ujævnt, som i det Mindre, gaaer over i ufuldkomment muskligt, og, i det Store, i skifrigt Brud. Brudstykkerne ere ubestemte, temmelig skarpkantede. Den er uden afsondrende Stykker, uigjennemsigtig, giver en graaehvid mat Streg, er i meget ringe Grad halv haard, næsten blød, lidet sammenholdende, sprød og ikke synderlig tung. Ved at aandes paa giver den en stærk Leerlugt, derimod ingen urinagtig Lugt ved Gnidning. Dens specifique Tyngde er 2,67307. Chemiske Kjendetegn ere: at den bruser med Syrer, men ei lader sig ganske opløse af dem, at den ei smelte for Blæserøret, men bliver blot graaehvid.

Professor og Justitsraad, Ridder Manthey har chemisk undersøgt den, og fundet følgende Bestanddele i den ***):

*) Skandinavisk Museum for Aaret 1803, 1ste Bind Side 323.

**) Ifølge vore Iagttagelser forekommer Svovlkisen især i visse Lag i dette Fosil. Det er hele Lag, hvori ingen Kiis findes.

***) Ibid. Side 326.

Kulsyre	330
Kalkjord	455
Kiseljord	58
Talkjord	32
Leerjord	38
Jernoxyd	27
Vand	37
Tab	23

1000.

Fossilets Farve kommer af Bjergolie, hvorfor den taber sig i Ilden. – I Ældre Tider er Cementet meget brugt paa Bornholm. Det brændtes til Kalk, og brugtes ogsaa som Steen til Bygninger. Dette er saaledes sket ved Hammerhuus Slot, ved Gamle- og Lille-Borg i Almindingen, samt ved mange

Kirker. Nu er der ikkun een Mand i Rønne, som brænder det. I en aaben Grube lægger han Cementsteen lagviis med bornholmske Kul. Ilden forstærkes lidt efter lidt; thi ellers sammensintrer Cementstenen til en kompakt Masse, hvorved Kulsyren, som bekjendt, ikke frigjøres. Til 40 Tønder Steen bruges 32 Tønder Kul. Naar Kalken er tilstrækkeligen brændt og afkjølet, renses den fra Asken og Kulslugger, og er da færdig til Salg. Efter at være brændt, maa den ikke ligge for længe ubrugt, da den ellers hærdes, og bliver steenagtig. Brændt ligner den almindelig Kalk, formedelst Jernokkeret seer den blot noget mere guul ud. Bønderne bruge denne Kalk til at indkalke de Huder, som skulle garves, hvorved dog maa bruges (98) den største Forsigtighed, da den er meget skarp. Man har eengang i Kjøbenhavn anstillet Forsøg med bornholmsk Cement, blandet med ligemange Dele almindelig Kalk, og anvendt det til Bandbygning. Forsøgene gave et meget tilfredsstillende Udfald, og man paastod, at den bornholmske Cement-Kalk var 10 or. C. bedre end den hollandske. Desuagtet har man ikke senere brugt den.

Høiere oppe ved Wasagaarden stikker Skiferleret paany mægtigen frem i Dagen. Det forekommer der afvexlende med Cementsteen, af samme Beskaffenhed som den Foregaaende. Ogsaa Stinksteen træffes der; dog ikke i Lag, som ved Øllenaee, men i større eller mindre sphæroidiske Kugler, og uden Forsteninger. Skiferleret ligger omkring disse Kugler i bølgeformige Lag, ligesom om Diamantskuglerne ved Øllenaee. En Mængde Plante-Aftryk findes, især i de øverste Lag af Skiferleret, ikke langt fra Jordens Overflade. Disse Aftryk have formodentlig forledet den preussiske Bergraad Kyster til her, i Aaret 1791, at søge Steenkul. Strax norden for Wasagaarden sees eet, til 19½ Lachters Dybde, gjort Boerhul, som gav utilfredsstillende Resultater. Vi sagde: at disse Plante-Aftryk have formodentligen forleder Kyster. Ifølge en meget kyndig Botanikers Undersøgelse, bestaae disse i Aftryk af forskellige Arter Tang. Bregner, Mosse og Siv findes ikke iblandt Aftrykkede, og ikkun hvor disse findes, bør man, saavidt bekjendt, slutte sig til Steenkullenes Nærværelse. – Tang-Aftrykkede kan an ligesaa (99) godt forklare sig, som Pectiniterne i Ølleaaens Stinksteen. Ved disse Fløtselags Dannelse bleve de da værende animalske og vegetabilske Jordprodukter indhyllede af det sandsynligviis i Begyndelsen dyndagtige Bundfald, og saaledes overantvordede en tilkommende Efterslægt. I et meget dybere Skiferlag ved Wasagaarden, hvor Svovlkiis findes i betydelig Mængde, fandtes en liden Orthoceratit, to Tommer lang, hvis Kjerne bestod af krystallinsk Stinksteen. Vel vil man hidtil ikkun have fundet denne Art af forstenede Testaceer i de ældste Fløtsbjerge; men dette enkelte Faktum kan neppe omkaste de mangfoldige forhen anførte Grunde, hentede fra den her værende Sandsteens og Skiferleers Natur. for at disse Produkter tilhøre en nyere Fløtsperiode. – Længere mod Nord vedbliver Skiferleret at forekomme i afvexlende Lag med Cementsteen og sphæroidiske Masser af Stinksteen, indtil den søndre Kalbygaard, hvor det fortrænges af Sandstenen.

Læs-, Grødby- og Ølleaaen, de betydeligste Vanddrag i den sydlige Deel af Bornholm, ere ligesaa kjere for Yndere af en skjøn Natur, som for Mineralogen. De løbe snart midt imellem høie, ofte lodrette Brinke, snart gennem lave Enge, hist styrter Vandet sig i raske Fald, her mærker man neppe til Bevægelse i det Overflade. Bredderne ere, for det Meste, skovklædte, paa nogle Steder nærmere de lige overfor hverandre staaende Træers Toppe sig, og danne skumle Buegange, paa andre Steder have Træerne maatte give Plads for Ploven. Hist og (100) her sees nette Bøndergaarde at ligge øverst paa Brinkene, og Meelmøller ved disses Fødder. – Iblandt de flere saare skønne Egne ved disse Aaer, maa man regne den omkring den alt oftere omtalte Wasagaard, ved Læsaen. Paa Aaens vestlige Bredde hæver sig lodret Skiferbjerget, hvis Spidse er bekrandset med Aske- og Axelbærtrær, Crategus aria Lin, v. prunus aria Vild. nogle af disse ere allerede nedfaldne, andre have med deres

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

lange Rødder fæstet sig i Bjergets Side. Paa den modsatte Aalebredde er en Daleng, omgivet af skovklædte Høie. I denne Eng var det, at Kyster borede efter Kul.

Jordsmonet mellem Læs- og Grødbyaaen er temmelig frugtbart og muldleret. Sæden stod ogsaa overalt meget godt, og Engene, begroede med smaat, men tæt og kraftig Græs, vare rigeligen forsynede med Rød Kløver og Esparcette. Tidslerne, som frodigen bedækkede den efter Rug udlagte Græsmark, vidnede ikke mindre om Jordbundens Godhed. Midt imellem disse frugtbare Agre og Enge ligge Stykker og Strimler af Udmarken. Limensgade er et saadant. Paa disse, saavel som paa al anden Udmarksjord her paa Landet, voxer intet andet end Mosse og noget elendigt Græs, tarvelig Føde for Faar og Gjæs. Naar man ved Undersøgelse overbevises om Jordens Fortrinlighed, og, naar man ser, hvorledes de tilgrændsende Bønder søge mere og mere at tilegne sig Udmarksjorden, saa synes det at være urigtigt, saaledes at lade ligge næsten til ingen Nytte, hvad der rigeligen kunde ernære vindskibelige (101) Indbyggere og forskaffe Statskassen en klækkelig Indtægt. Udmarksjordernes Opdyrkning er en Sag, som fortjener den største Opmærksomhed.

Udmarkerne indtage paa Bornholm en Strækning af omtrent 30,000 Tønder Land, og udbrede sig hele Landet igjennem. Den største Samling ligger i Midten; men derfra udbrede sig Grene til alle Sider. Man pleier derfor at inddele dem i Højlyngen, Sogne-Udmarkerne og Strandmarkerne.

Højlyngen, den største Strækning, bestaaer for det Meste af Klipper, Hedemarker og lyngbegroede Høie. Mellem disse findes gode Græsgange og Tørvemoser. Det bedste Stykke af Højlyngen er maaske det, som begrænses af Øster og Søndre Herred.

Sogne-Udmarkerne ere adspredte over hele Landet, saavel imellem Sognene, som imellem Bøndergaardene, Disse Udmarker have næsten alle god, jo nogle endog fortrinlig Jordbund.

Strandmarkerne, endeligen, slutte næsten en Kreds om Øen, og strække sig fra Søkanten op imellem Gaardene. Paa nogle Steder ere de af betydelig Størrelse, undertiden flere hundrede Tønder Land store. For det Meste er Jordsmonnet her meget let, ikke sjældent reent Flyvesand, f. Ex. mellem Rønne og Hasle m. fl. St.; men ogsaa her findes dyrkelige Strækninger, som i ypperlig Mergel, man findes her, havde et godt Opdyrkningsmiddel.

Fra umindelige Tider brugtes disse Udmarker, især af de Omboende, til Græsning for deres (102) Kreaturer i den Tid fra Sæden var lagt i Jorden, til den indhøstedes, samt til Lyngrivning og Tørveskjær. – Seer man hen til det store Areal, disse Udmarker indtage, omtrent en Fjerdedeel af hele Landet, til det ofte gode Jordsmon, der findes, samt til det slette Brug, heraf gjøres, saa falder man i Forundring over, at dette saaledes har kunnet være, og er endnu, og at man ikke har forsøgt at benytte den bedre til Landets og Statens Fordeel.

I den første Fjerdepart af forrige Aarhundrede, findes de første Spor til at Udmarkernes Indtagelse til Brug af Indbyggerne er kommet under Overveielse; men Regjeringen var dengang uvillig til at tilstæde dette, da den ansaae Udmarkerne som fælleds for alle Landets Beboere, og saaledes ikke kunde benyttes af nogen Enkelt, uden til Skade for andre; man ønskede derimod hellere, at de Indbyggere, som ikke kunde finde Underhold paa det opdyrkede Areal, udvandrede! – Da nogle Strækninger imidlertid vare indtagne og opdyrkede, befalde Regjeringen, at disse skulle skyldsættes, en Tønde Kløvgang *) til (103) 2 Skaalpund Smør, en Td. Sædejord eller Havrejord, til 6 Skpr. Havre, og en Td. Skovland til 4 Skaalpund Smør, alt at levere in natura.

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

*) Kløvgangen er for Skyldsætningens Skyld anslaaet efter sin Størrelse i Forhold med Sædejord, saaledes, at en Tønde Kløvgang eller Overdrevsvidde, som dertil taxees, indbefatter tre Gange saa megen Jord, som en Td. Land, der agtes at være af den Godhed, at det kan benyttes til Kornsaad.

Kløvgangsjord betyder egentligen saadan udyrket Jord, som lægges under Qvægkløv, eller ikke er tjenlig til andet end Overdrev, eftersom saadan Jord bestaaer, for det Meste, af stenrig Grund, Lyng, Hede og Sandmark, endskjønt de fleste Kløvgangsjorde deels ere og deels kunde opdyrkes.

Desuden skulle af Jorden betales Indfæstningspenge, en Td. Sæde- eller Havrejord med 1 Mk. 6 Ps., en Td. Kløvgang med 12 ps., og en Td. Skovjord med 1 Mk. 6 ps. Men hermed vare Indbyggerne misfornøiede. De vilde nok indtage af Udmarkerne, men Intet give derfor, da de troede dem berettigede hertil. De indgave Klage paa Klage, indtil deels Nogle fattes i Slaveriet, deels noget af Skatten eftergaves. Nu bleve de vel rolige, men fortsattes med at indtage mere og mere Jord. Flere Gange er vel fra Øvrighedens Side skeet Indsigelse derimod, og de indtagne Strækninger ere skyldsatte, nogle ere og solgte, men derved er det ogsaa blevet. I Slutningen af forrige Aarhundrede begyndte Regjeringen vel at troe, at Udmarkerne kunde benyttes paa en bedre Maade, og af det maaskee var en ønskelig sag, om de alle bleve udstykkede og bebyggede; men man har hidtil villet finde for mange mødende Hindringer.

De Grunde, der indvendes mod Udmarkernes Opdyrkning ere: fordi Indbyggerne aarligen der græse deres Qvæg, fordi en Mængde Udbyggere og fattige Bønder ernære sig for det meste ved Lyngslet og Tørveskjær, (104) til Salg, og endeligen, fordi den største Deel af Landets Beboere have deres betydeligste Brændsel af Lyngen; men disse Grunde, hvor rigtige de end synes at være, ere ingenlunde tilstrækkelige til at være en Hinder i Udmarkernes, idet mindste gradvise Opdyrkning.

Hvad Qvæggræsningen angaaer, da synes det, som om man ikke for Alvor kan ansee denne, som nogen skjællig Aarsag til at forhindre Udmarkens Opdyrkning. Paa en Gaard paa Bornholm kan der i Gjennemsnit regnes 8 Qvægshoveder, 6 Heste, 15 Faar og 6 Sviin. En saadan Gaard staaer almindeligen for 8 Tdr. Hartkorn. Paa et saadant Areal haves i det øvrige Danmark ofte et langt større Antal Kreaturer, uden at derfor har noget Overdrev eller Udmark at føde dem paa. Det er derfor ikke formeget sagt, at Bornholmerne kunde og burde føde deres Kreaturer paa Hjemmarken; men der udfordres rigtignok dertil, at Bonden skal anvende noget mere Flid paa at avle Foderurter. Hidtil har han havt Udmarkerne at stole paa; han har derfor ikke lagt sig efter at avle Kløver eller forskellige Græsarter, han har endog ladet sin bedste Ager, efter den gjødede Rud, ligge aldeles bar, høiest begroet med nogle Tidsler, til evig Skam for ham, og for dem, der forsvare denne Dyrkningsmaade. Naar han saaledes aldeles forsømmer sit eget Vel, turde vel Regjeringen ingenlunde være saa overbærende med ham, men paa en Maade nøde ham til at fremme det, og dette kan ske, ved efterhaanden at tage mere og mere af Udmarken (105) under Dyrkning. Trangen vil da lære ham det, Overfloden nu lader ham forsømme, og hvilken Overflod er det, hvilken Føde finder Qvæget, som oftest, paa disse Udmarker. Tidlig om Foraaret jages det ud, afgnaver snart det fremspirende Græs, og finder siden, hele Sommeren igjennem, kun et magert og elendigt Foder. Udmarks-Qvæget bærer derom Vidne.

Havdes ikke Udmarkerne, da var der ikke Leilighed for Udbyggerne og fattige Bønder til at fortjene noget til Livets Ophold; det er nemlig disse, som rive Lyng og skjære Flod- og Bredetørv paa Udmarkerne, og igjen sælge dette Brændsel til Landets Beboere. – Bornholm er noget over 10 [□] Miil stort, og har 20,000 Indbyggere, altsaa 2000 Mennesker paa en [□] Miil. See vi hen til det øvrige

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Danmark, finde vi, at et saadant Menneske-Antal ret godt kan fødes paa een [□] Miil. Hvorfor skulde da paa Bornholm mindre end noget andet Steds, findes Leilighed til Underhold for disse Mennesker. – Der er mindre at fortjene for Arbeidsfolk hos Bønderne paa Bornholm, indvender man; men dette kommer igjen af, at man ikke lægger saameget Vind paa Agerbrugets Forbedring, som man bør, og som man vil blive nødt til, naar der først sees, at det er Regjeringens Alvor, at lade Udmarkerne udstykkes og opdyrkes. Ved denne Udflytning og Opdyrkning vil der og blive saameget at fortjene for Udbyggere og Daglønnere, at Lynggrivning og Tørveskjær dermed ikke vil komme i Ligning. – (106) Det er ellers ikke fordi der mangler disse Folk Leilighed til Underholdning, at de nu rive Lyng og skjære Tørv; men fordi de enten foretrækker det mageligere Arbeide, for det, der vel er besværligere, men siden destomere lønnede. De fleste af dem, som paa den ofte omtalte Maade ernære sig, have Gaarde, der støde op til Høilyngen, hvor Gaardene rigtignok i Almindelighed nu ere de sletteste paa Landet, men dette ere de ikke, fordi Jordbunden er ringe, ofte er den endo meget god, men fordi der ikke anvendes det Arbeide paa den, som der burde. Disse Gaarde ere vel senere indtagne under Ploven, end de længere mod Stranden, de have derfor heller ikke kunnet opnaae den Kulturgrad, som hine, men det ville de snart, naar Eierne opryddede Steen, og afledte det skadelige Vand; men disse Slags Jordforbedringer ere endnu ikke almindelige paa Bornholm, skjøndt man ikke kan nægte, at de begynde at udbrede sig. Ogsaa dette vilde skride hurtigere frem ved Udmarkernes Opdyrkning. Fra denne Side findes derfor heller ikke gyldig Grund mod Udmarkernes Udstykning. Den tredje Indvending, hvorfra Indbyggerne skulle erholde Brændsel, synes at være vigtigst, men alligevel ikke bedre grundet, end de foregaaende. Det kan ikke nægtes, at Brændselmangelen, og, som en Følge deraf, Brændselspriserne ere stegne til en skrækkende Høide paa Bornholm. Under vores Ophold, gav man paa en Skovauktion i Almindingen 26 Rbd. for en Favn skovsat Egebrænde. Fra Skoven havdes, og det af slette Landeveie, 2 Miil til Strande. (107) Endog i det kostbare og brændselslugende Kjøbenhavn ere saadanne Priser uhørte. Men fordi Brændsel-mangelen er følede, og fordi Udmarkerne for en Deel raade Bod derpaa, er dette dog ingen Hinder i Deres Opdyrkning. Udmarkerne afgive, som Brændselmaterial, Lyng, Bred- og Traadtørv. Lyngen voxer ikke paa alle Udmarkerne; det er fornemmeligen paa den bjergrige og klippefulde Deel af Høilyngen, som desuden ikke er skikket til Agerbrug. Denne Deel vilde altsaa, enten aldeles ikke, eller dog senest, blive udstykket, altsaa er der ingen Hinder i, at Lynggrivningen der kan fortsættes. – Bredtørvens eller Flodtørvens Afskrældning til Brændsel er den skadeligste og mest ødelæggende Anvendelse af Jorden, man kan tænke sig. Et meget stort Areal undergaaer til nogle faa Læs's Afskrældning. Jorden bliver nu der i mange Aar bar, uden at græsgroes. Den Muldjord, de hendøde Planter efterlade sig, fortæres af Ilden, og al Mulighed til Opdyrkning forhindres derved. Denne Jord, endog anvendt til det sletteste Agerbrug, vilde afkaste langt mere, end den afskrællede Tørv kunde være værd, altsaa ogsaa derved Middel til at indskjøde langt mere Brændsel. Betænker man nu, at endog Flyvesands Strækningerne, saaledes afskrælles, kan dette dog vist ikke forsvares! Tørveskjær, endelig, vil vedblive, uagtet Udmarkerne udstykkes, thi det er ikke at formode, at de, der bleve Eiere af Tørventoserne, vilde lade disse ligge ubenyttede. Indvendinger, mod Udmarkernes Afbenyttelse (108) til Brændsel, synes saaledes ikke bedre grundet, end de foregaaende.

Kan der saaledes ikke være noget imod Udmarkernes Udstykning og Opdyrkning, saa maa dog dertil anvendes al den Tid og Forsigtighed, som Sagens Vigtighed udkræver. Ved lidt efter lidt at skride frem til det foresatte Maal, vilde Gemytterne mindre sættes i Bevægelse, og Bønderne faae Leilighed til at gjøre saadanne Forbedringer paa deres Hjemmarker, at Udmarkerne ikke mere ere fornødne til

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

Qvægets Underhold, noget, en Deel af dem vel for Øieblikket kan være; men alle ere de det ikke. Det vil heller ikke blive muligt, at udstykke dem alle paa een Gang, formedelst Mangel af Opdyrkere.

Ved at betragte Videnskabernes Selskabs Kort over Bornholm sees, at Herredsskjellet mellem Søndre og Vestre Herred gaaer langs med Læsaaen. Men Sønder Herreds Fogeds Jurisdiktion strækker sig til Lille Aaen, en halv Miils længere mod Vest; saaledes angives ogsaa Skjellet paa de ældre Korter. Har man formindsket Herredet mod S. V., er det derimod forstørret mod N. V., her skal det mere nærme sig Aakirkeby.

Naar man fra Læsaaens Udløb vedbliver, søgende til Venstre, at følge Stranden, findes Sønden for Risegaarden mange slags farvede Leerlag, der øiensynligen skyldte forvittret Skiferleer deres Tilværelse, og almindeligen støde op enten til halv forvittret eller aldeles uforandret Skiferleer, eller og ligge (109) lagviis dermed. – De fortrinligste Leerarter mellem Læsaaen og Risebækken ere:

Sort Leer, deels reent sort, deels mørkegraat, trækkende i det lysegrå. Ved Brændingen bliver Farven fuldkommen hvid, da Kul er den farvende Aarsag. Det er meget fedt, klæber stærkt til Tungen, tiltrækker begjerligen Vandet, giver med Reglen en fedtglindsende Streg, og bruges i Kjøbenhavn til Pousser-Arbeide. – Dette sorte Leerlag er dog ikke her mægtigt; fordum har man benyttet et lignende ved Grødbyaaen, men som nu er udtrørret.

Rødt Leer, ikke fuldkomment saa fedt som foregaaende, mørk og lys teglsteenrød, med gule og hvidagtige Punkter; giver med Reglen en mat jordagtig Streg, klæber temmelig stærkt til Tungen, har mange meget fine Qvartskorn i dets Blanding, hvilke dog ikkun kan sees med væbnet Øie eller ved Slemming, beholder i Ilden Farven, og er hidtil kun lidet benyttet; men kunde maaskee, ifølge anstillede Forsøg, med Fordeel benyttes som Farvejord. – Et andet rødt Leerlag findes ved Læsaaens Udløb, i Aabredde; det ligger der under guult Leer. Det røde Leer er lysere, magere og grovere end foregaaende. – Begge disse røde Leerlag synes et at være af nogen Mægtighed.

Guult Leer, ved Stranden, ret Sønden for Risegaarden. Det er lyst okkeguult, paa nogle Steder trækkende i det mat grønagtige; med Reglen giver det kjendelige Qvartskorn, er kompakt, og kun paa (110) enkelte Steder gaaende over i det skifrige. I Ilden brændes det rødt. Det findes i betydelig Mængde, og kan, ifølge Forsøg, blive af Vigtighed som Farvejord. Det gule Leer ved Læsaaens Munding er af samme Beskaffenhed, blot noget magrere, ikke saa jevnt i Farven, og med en mere skifrig Textur. – Lige over for Wasagaarden, ved Læsaaen østlige Bredde, findes under Faldet af en høi Skifferbakke et fortrinligt mørkt, okkerguult Leer, som giver med Reglen en mat jordagtig Streg, er, magert, meget fiint, klæber ikke stærkt ved Tungen, indsuger ikke heller begjerligen Vandet, brændes rødt i Ilden, er kompakt, og forekommer i smaae Stykker, af ubestemt Størrelse. I det Store har man endnu ikke benyttet det; men Prøver have viist, at det vil blive af Vigtighed.

Grønt Leer. Nær ved Risegaarden, ved Stranden, forekommer et aspargesgrønt Leerlag; med Reglen giver det en Lys, noget glindsende Streg, er magert, temmelig grovt, af liden Sammenhæng, klæber ikke stærkt ved Tungen, og brændes i Ilden mørkerødt. Et lignende Lag af ringere Mægtighed, findes under det røde og gule Leer ved Læsaaen.

Hvidt Leer (Pibeleer), ved Risebækken. Det er graalighvidt, fiinkornet i Brudet, med iblandede Glimmerblade, giver med Reglen en mat, i det jordagtige trækkende Streg, er magert af føde paa, klæber ikke stærkt ved Tungen, er haardt, brændes i Ilden temmelig hvidt, og er i forrige Tider brugt

Bornholm beskrevet på en Reise 1815 Del 1

ved den siden indgaaede Pibefabrik i Rønne, og ved (111) Fajance-Fabrikken i Flensborg. Ogsaa til Kjøbenhavns Dokke er noget sendt.

Alle disse forskellige farvede Leerarter indeholde hvad enten de ligge høit eller lavt, mange Rodtrævler og andre Plantedele, som tildeels ere saa fine, at de ikke kunne afslemmes, hvorfor Leret ved Brændingen smaae Aabninger. Ingen af disse Leerarter ere ildbestandige, og deres Smeltbarhed synes at tiltage med Farven, som i det røde, gule og grønne Leer kommer af Jernokker.

Ved Stranden, omtrent ligefor Risegarden, er et mærkeligt, sandsynligviis opskyllet, Lag lysegraae, hist og her rødagtig løs, halv forvitret, uordentlig liggende, tyndskifret Sandsteen. Lager er ikke stort, og Skiferet forekommer strax bag ved med sine mangfoldige Leerafvæxlinger. – Noget mere vestlig træffer man paa en omstyrtet Høi af stærk Kalkmergel, rigeligen blandet med Sand, men især med Leer. Mange glindsende Dele, Kalkspath, forekomme i denne Masse. Man kunde ikke finde Aftryk af animalske eller vegetabiliske Dele, men vel Kalkrør – osteocolla – paa hvis indvendige Side sad de skønneste Kalkspaths Krystaller. Dette opskyllede Mergellag er ikke stort, omtrent 300 Alen langt, og halvt saa tykt, omtrent 300 Alen langt, og halvt saa tykt. For Omegnen kunde det imidlertid være af oekonomisk Nytte. – Vesten for denne Høi forekommer igjen halvt eller næsten fuldkommen forvittret Skiferleer. – I den her udskydende Risebæk fandt vi Diamantskloder siddende, ligesom ved Ølleaaen, i selve Stenen; men i disse var blot Kalkspaths-Krystaller (112) og ingen Bjerg-Krystaller. – Kort før Risebækkens udløb i Havet danner den, i en dyb Skiferkløft, et lidet Vandfald af 8 Fods Høide. Elletræer beskygge de skummende Vande, som afsætte meget Jernokker. – Noget længere hen træffes endnu Skifer, men ved Julegaarden begrændses det pludseligen af Sandsteen, og Skiferbjerget forekommer ikke mere paa Øens vestlige Kant. Sandstenen er fuldkommen dannet, saaledes som den ved Ølleaaen, hvor Sjiferbjerget begynder. Hiin har maaskee i sin Masse nogle flere messinggule, meget fine og smaabladede Glimmer.

Fortsættes i del 2.